

mpc
METODICKO-PEDAGOGICKÉ CENTRUM

Moderné vzdelávanie pre vedomostnú spoločnosť / Projekt je spolufinancovaný zo zdrojov EÚ

PaedDr. Jarmila Zatorská

Rozvíjanie grafomotorických zručností žiakov špeciálnej základnej školy

Osvedčená pedagogická skúsenosť edukačnej praxe

Osvedčená skúsenosť odbornej praxe

Bardejov, 2012

Vydavateľ: Metodicko-pedagogické centrum, Ševčenkova 11,
850 01 Bratislava

Autor OPS/OSO: PaedDr. Jarmila Zatorská

Kontakt na autora: Spojená škola, Pod papierňou, Bardejov
jarka.zatorska@ centrum.sk

Názov OPS/OSO: Rozvíjanie grafomotorických zručností žiakov špeciálnej základnej školy

Rok vytvorenia OPS/OSO: 2012

Odborné stanovisko vypracoval: PhDr. Svetlana Madzgoňová

Táto osvedčená pedagogická skúsenosť edukačnej praxe/osvedčená skúsenosť odbornej praxe bola vytvorená z prostriedkov projektu Profesionálny a kariérový rast pedagogických zamestnancov. Projekt je financovaný zo zdrojov Európskej únie.

Kľúčové slová

Grafomotorický vývin, kresba žiaka s mentálnym postihnutím, rozvoj grafomotoriky, grafomotorické cviky a prvky, pomôcky, pracovné listy.

Anotácia

Práca prináša popis diagnostiky grafomotorických zručností a pracovné listy na grafomotorické cvičenia zamerané na konkrétny grafomotorický prvok. Okrem stručného prehľadu riešenej témy rozoberáme dielčie oblasti zasahujúce do problematiky grafomotoriky. V práci charakterizujeme grafomotorický vývin, popisujeme možnosti diagnostiky grafomotorických schopností, úchopu u žiaka, popisujeme kresbu a poukazujeme na možnosti rozvoja grafomotoriky. V druhej časti uvádzame uvoľňovacie a rozcvičovacie grafomotorické cviky a prvky. Stručne uvádzame metodiku rozvoja grafomotoriky, pomôcky a pracovné listy, ktoré môžeme využiť pri práci so žiakom vzdelávaným vo variante C.

OBSAH

ÚVOD	5
1 CHARAKTERISTIKA ROZVOJA GRAFOMOTORIKY U ŽIAKOV ..	6
1.1 Grafomotorický vývoj	6
1.2 Postrehy k diagnostike grafomotoriky.....	7
1.3 Možnosti rozvoja grafomotoriky	9
1.4 Pomôcky podporujúce rozvoj grafomotoriky	12
2 CVIKY A PRVKY GRAFOMOTORIKY	14
2.1 Uvoľňovacie a rozvíčovacie grafomotorické cviky	14
2.2 Grafické prvky.....	15
3 ODPORÚČANIA PRE PRAX.....	17
4 PRACOVNÉ LISTY.....	24
ZÁVER	46
ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ZDROJOV	47

ÚVOD

Rozvoj grafomotorických schopností je pre žiaka jednou z najdôležitejších oblastí vývoja. Každý žiak by mal vedieť, ktorej ruke dáva prednosť, v ktorej drží pastelku a teda, ktorou rukou bude písať. Mal by vedieť, ako má pri kreslení a písaní správne sedieť, ako si položiť papier na pracovný stôl, ako správne držať tužku. Mal by zvládať najrôznejšie grafomotorické prvky, ktoré mu následne uľahčia výuku písania.

V práci poukazujem na dôležitosť témy pre aktuálny vývoj žiaka a pre jeho výuku písania. Mali by sme mať na pamäti, že dôslednou starostlivosťou venovanou grafomotorickému rozvoju dávame žiakom základy pre jednu z celoživotných činností – písanie. Cieľom práce je ponúknuť pracovné listy, ako jednu z mnohých možností, ako žiakovi pomôcť v prípade nedostatkov v grafomotorickej úrovni.

Žiaci s mentálnym postihnutím by mali byť k spontánnemu grafickému prejavu maximálne podporovaní a motivovaní. Grafomotorika a následne písanie prispievajú k aktívnemu pozorovaniu javov a vecí v okolitom svete, v ktorom žiak nachádza odpovede na otázky a zároveň sa inšpiruje k ďalším otázkam. V rámci špecifik vyplývajúcich z charakteru postihnutia žiakov v špeciálnej základnej škole vnímame rozvoj grafomotoriky ako sústavný, systematický a dlhodobý proces.

V závere práce charakterizujeme metodiku rozvoja grafomotoriky žiakov s mentálnym postihnutím. Popisujeme osobnú skúsenosť so zaraďovaním grafomotorických cvičení do edukačného procesu a popisujeme dosiahnuté výsledky. Ponúkame pracovné listy osvedčené pri rozvíjaní grafomotoriky v edukácii žiakov v individuálnom vzdelávaní vo variante C.

Práca je určená pedagógom špeciálnych škôl, ale aj pedagógom, ktorí si kladú za cieľ rozvoj grafomotorických zručností pre úspešný štart pri výuke písania. Teoreticky práca vychádza z odbornej literatúry a je obohatená o vlastné skúsenosti z práce so žiakmi s ťažkým mentálnym postihnutím.

1 CHARAKTERISTIKA ROZVOJA GRAFOMOTORIKY U ŽIAKOV

Grafomotorikou označujeme tú časť jemnej motoriky a psychických funkcií, ktorá je nevyhnutná pri kreslení a písaní a stupeň vývoja ktorej významnou mierou poznamenáva kresbu a písomný prejav. Z psychických funkcií sú to predovšetkým rozumové predpoklady, zrakové vnímanie, senzomotorická koordinácia, priestorové vnímanie, vôľové úsilie, pozornosť. Písanie je súbor účelných pohybov, ktoré sú vykonávané pomocou koordinácie oka a ruky a predpokladom úspešného osvojenia písania je práve určitý stupeň rozvoja grafomotoriky (Opatřilová, 2005).

1. 1 Grafomotorický vývin

Základné pohyby pri písaní a kreslení vychádzajú z hrubej motoriky, z pohybov veľkých kĺbov. U žiakov s mentálnou retardáciou, ktorí majú zníženú schopnosť koordinácie pohybov je podpora rozvoja hrubej motoriky sťažená. Východiskovým bodom je pozorovanie dieťaťa pri hrách, chôdzi, behu, skákaní, zoskakovaní, lezení, preliezaní, udržiavaní rovnováhy pri pohybových aktivitách. Pre rozvoj hrubej motoriky je potrebné dieťaťu umožniť dostatok pohybu, spontánny pohyb, prekonávanie prekážok, hry s ostatnými deťmi (Opatřilová, 2004).

Jemná motorika je riadenou aktivitou drobných svalov, kde sa jedná o postupné zdokonaľovanie jemných pohybov rúk, uchopovanie a manipuláciu s drobnými predmetmi (Opatřilová, 2004). Od začiatku života dieťaťa má prioritný význam rozvoj pohybov ruky. Vykonávaním pohybov pri činnostiach sa formujú funkcie: oporná, odťahovacia, uchopovacia, ukazovacia, ktoré tvoria pohybový základ manipulačnej činnosti (Opatřilová, 2004). Formovanie pohybov rúk je vhodné od začiatku motivovať jednoduchými hrami založenými na známych pohyboch. Každý nový pohyb je prevádzaný vo voľnom tempe s názornou trpezlivou ukážkou. Je nevyhnutné naučiť žiakov skoordinať elementárne pohyby v ramennej, lakt'ovej a zápästnej sústave a podľa možnosti ich prevádzať správne a voľnejšie (Opatřilová, 2004). Ak sú ťažkosti v pohyboch rúk vyvolané zvýšeným svalovým napätím v ohýbacích skupinách svalov ruky, prevádzame imitované pohyby. Podpora nácviku opozície palca proti jednotlivým prstom slúži pre nácvik efektívneho úchopu písacieho náčinia.

Písanie je záležitosťou ako pohybov ruky, tak i záležitosťou psychiky. Pretože grafomotorika a grafický prejav dieťaťa úzko súvisí s celkovou hybnosťou i psychikou, môže byť grafomotorika súčasťou diagnostiky pri zisťovaní úrovne žiaka, rôznych neuróz, psychických porúch, atď. (Opatřilová, 2003).

Grafomotorický prejav je možné chápať ako súčasť bio-psycho-sociálneho rozvoja žiaka. Tento prejav je posilňovaný a uľahčovaný zrením centrálnnej nervovej sústavy, ktorá prispieva k zvyšovaniu úrovne koordinácie a organizácie pohybov tela i horných končatín. „Pohyby ruky smerom od lakt'ového kĺbu ku končekom prstov sa zjemňujú a začínajú byť kontrolované zmyslami, najmä zrakom a hmatom. Grafický prejav ovplyvňuje psychiku dieťaťa. Vývoj psychických a motorických funkcií sa zákonite odráža vo zvyšovaní úrovne jeho grafomotorických schopností“ (Lipnická, 2007).

1.2 Postrehy k diagnostike grafomotoriky

Diagnostika grafomotoriky je základom pre stanovenie vývojovej úrovne a východiskom pre prípadné zahájenie nápravy. V rámci diagnostiky sa zameriavame na zvláštnosti, ktoré sú dané postihnutím. „Pri vyšetrovaní grafomotoriky sa zameriavame na pohyby ruky, prstov pri uchopovaní, držaní písacieho nástroja a manipuláciu s ním. Ďalej zisťujeme lateralitu, sklon pri čmáraní a kreslení, schopnosť napodobovať predpísané vzory, obsah kresby, zaplnenie plochy papiera pri kreslení apod.“ (Přinosilová, 2004). Pri analýze grafomotorickej činnosti skúmame možné prejavy organicity:

- zvýšený alebo znížený prítlak, silu čiary,
- tremor,
- vedenie čiary a plynulosť ťahu (celková jasnosť a pravidelnosť, rozhodnosť, neistota či nepravidelnosť),
- dvojité línie, prerušované línie,
- neschopnosť naväzovať a spojovať, plynulosť písomného prejavu.

Pri zázname prvkov písma sledujeme celkovú úhl'adnosť, uvoľnenosť či kľčovitosť, správnosť napodobovaných tvarov, schopnosť cielených pohybov a rýchlosť (Opatřilová 2003, Svobodová 1997).

Pri hodnotení predpokladov ku grafomotorickej činnosti si všimame (Svobodová 1997):

1. Polohu pri grafomotorickej činnosti:

- hodnotíme polohu žiaka vzhľadom k obmedzeniu spôsobenému postihnutím,
- zaisťujeme správne sedenie a skúšame špecifické polohy,
- sledujeme obľúbenú spontánnu polohu žiaka pri činnosti.

2. Skúsenosti s grafomotorickou činnosťou žiaka:

- sledujeme s akým grafickým materiálom má žiak skúsenosti - minimálne, jednostranné, obmedzené a prečo,
- ak skúsenosti nemá, hľadáme dôvod (mentálne postihnutie, telesné postihnutie, nepodnetné prostredie a bezradní rodičia, senzorická deprivácia),
- všimame si postoje žiaka (pristupuje k práci s radosťou, ľahostajne, s obavami alebo s nechutou, úlohu vôbec nesplní).

3. Zisťujeme úchop, dominanciu ruky a súhru rúk.

4. Všimame si znaky vyplývajúce z postihnutia, napr. spasticita, hypotónia, dyskinéza.

5. Ďalšie znaky:

- presnosť pohybov rúk a schopnosť cieleného pohybu,
- rozsah, sila, dynamika a rýchlosť pohybu ruky,
- schopnosť napodobiť pohyb,
- rytmičnosť pohybu pri písaní,
- automatizácia pohybov rúk a pohybová pamäť,
- výskyt stereotypov a automatizmov.

a) Diagnostika úchopu v grafomotorike

Pri diagnostike úchopu by sme mali predovšetkým pozorovať akým spôsobom ruka uchopuje predmet. V diagnostike úchopu sa využívajú tieto základné názvy úchopu: dlaňový, kľúčový, cigaretový, špetka, prstový.

Dlaňový úchop – zápäšný klb je v základnej polohe, prsty sú ohnuté ako keď chceme chytiť pohár valcovitého tvaru, palec je v opozícii prstov. Patrí medzi silové úchopy a používa sa vtedy, ak je potrebná presnosť úchopu. Vyskytuje sa u ťažšieho postihnutia horných končatín a u žiakov bez skúseností s písacím náčiním. Zovretá ruka je väčšinou kolmo k podložke, pohyb vychádza z lakťa či z ramena. Pokiaľ tak drží písacie náčinie žiak s ťažkým postihnutím hornej končatiny, musíme si uvedomiť, že pohyb väčšinou nevychádza zo zápästia, ale z lakťa alebo celého ramena. Je možné vyskúšať písanie s rôznymi nástavcami, ktoré rešpektujú fázy uchopovania a s podložkami, ktoré dvíhajú rameno nad písaciu plochu, a tým uvoľňujú ruku v zápästí. Tieto opatrenia sú vždy individuálne. U žiakov s postihnutím môže byť toto jediný úchop, ktorým je schopný písať a kresliť.

Kľúčový úchop – palec tlačí na radiálnu stranu ukazováka, nie na bruško ukazováka, ale zo strany. Strana ukazováka tvorí podložku pre tlak palca. Pri práci s kľúčom vyvíja sa tlak postupne na obidve strany. Pri diagnostike kľúčového úchopu môžeme použiť skutočný kľúč a zámok – žiak strčí kľúč do zámky a zámok odomkne. Kľúčový úchop je pre držanie tužky veľmi dôležitý.

Úchop cigaretový – medzi ukazovák a prostredník, podobne ako pri cigarete. Časť žiakov takto uchopí tužku ešte pred nácvikom správneho držania tužky. Pri diagnostike využívame tieňové divadlo. Žiak má za úlohu zasadiť kvietok, ukázať ako kvietok rastie a nakoniec kvietok uchopiť bez pomoci druhej ruky.

Úchop špetkový – ide o úchop troma prstami palcom, ukazovák a prostredníkom. Pri diagnostike využívame sypký materiál ako soľ, piesok, tieňové divadlo. Pri úchope je dôležité postavenie palca a prostredníka – bruško palca musí dosahovať k prvému článku prostredníka. Ukazovák má prítlačnú funkciu. Tento úchop veľmi obmedzuje pohyblivosť ruky pri kreslení. Niektorí žiaci tento úchop používajú pri kreslení kriedou.

Prstový - úchop tromi prstami, palec je v opozícii prstov, (ako keď niečo solíme). K diagnostike úchopu používame modelovacu hmotu alebo tieňové divadlo. Štipky diagnostikujeme pri tieňovom divadle – tvar tieňa pripomína zajačika, ktorý ukusuje trávičku. Žiak má za úlohu uštipnúť kúsok modelovacej hmoty, alebo ju spracovať medzi prstami. Štipka je veľmi dôležitá pre nácvik správneho držania tužky. Pri vytvorení štipky pôsobí bruško palca a ukazováka silou proti sebe. Pri držaní tužky by sa potom táto sila mala znižovať spoločne so zapojovaním podpory prostredníka.

b) Diagnostika kresby žiaka s mentálnym postihnutím

Prostriedkom k vyšetreniu grafomotoriky môže byť aj kresba žiaka, musíme však poznať jej prirodzený vývoj v rôznych vekových obdobiach (Prinosilová 2004). Davido (2001) v rámci charakteristiky kresby dieťaťa s mentálnym postihnutím hodnotí jej vývoj ako harmonický v tom zmysle, že u nej dochádza ku konštantnému pokroku a nevyskytuje sa fáza, v ktorej dieťa s poruchou bojuje.

Švancara (1971) a Kňourková (1990) pri diagnostike kresby považujú za dôležité:

1. Vedenie čiary a plynulosť ťahu

- Celková jasnosť a pravidelnosť, rozhodnosť
- Neistota, znak organicity – tremor
- Nepravidelnosť, znak organicity – nápadný sklon figúry

- Sledujeme návaznosť, spojitosť línií (znaky organicity – dvojité línie, prerušované línie, nenaväzujúce línie)
- 2. Sila čiary, tlak**
 - 3. Voľba témy a jej spracovanie**
Pri zadanej aj zvolenej téme sledujeme, či spracovanie obsahu je výstižné alebo nevýstižné, ako žiak svoju prácu popisuje. Zameriavame sa aj na zaujímavosti a nápadnosti v kresbe.
 - 4. Použitie farieb**
 - 5. Riešenie objemu, kresliarsky typ**
Žiak kreslí vnútorný objem - to, čo o predmete vie. Žiak kreslí to, čo vidí.
 - 6. Riešenie daného priestoru, priestorové usporiadanie scény:**
 - náhodne, bez vzťahov.
 - plošné usporiadanie, pohľad z lietadla.
 - zmenšovanie figúr odpredu dozadu, niekedy i obrátená perspektíva
 - prekrývanie figúr, tvarov
 - zbiehavosť, pokusy o vyváženú perspektívu
 - 7. Množstvo základných prvkov práce a voľba detailov, kresba postavy (s prihliadnutím k postihnutiu):**
Sledované čmáranie
Nereálne znázornenie
Difúzny obraz (človek, slnko, strom, auto)
Hlavonožec
Trupohlavonožec – lineárne znázornenie
Montovaná figúra, stále viac detailov
Dvojdimenziálne znázornenie končatín
Syntetická kresba
Profil, pohyb, ďalšie detaily
 - 8. Spôsob dokončenia alebo prerušenia práce**

Grafický prejav, kresba dieťaťa s mentálnym postihnutím je síce primitívna, ale môže zostať harmonická. Za charakteristické je možné považovať napríklad stlačenie obrázka do spodnej časti papiera, chudobný grafický rukopis, zjednodušené rysy, sklápanie, transparentnosť. Pri zaradzovaní jednotlivých grafických prvkov je vždy nutné rešpektovať aktuálne možnosti a zručnosti dieťaťa, ktoré nemusia byť totožné s jeho vekom. To isté sa vzťahuje aj k výberu námetov a motivácii.

1.3 Možnosti rozvoja grafomotoriky

Pri rozvíjaní grafomotoriky je dôkladné rešpektovanie individuálneho prístupu nevyhnutnosťou. Pri voľbe vhodných postupov je potrebné vychádzať z poznatkov získaných v procese diagnostiky grafomotoriky. Všetky cvičenia, ktoré volíme podľa fázy pohybového vývoja žiaka prispôbujeme veku, mentálnej úrovni i schopnostiam žiaka a v priebehu nápravného procesu ich môžeme meniť.

Priebeh grafomotorických cvičení môžeme rozdeliť do troch fáz (Opatřilová, 2004):

1. Rozvíjanie nervosvalovej koordinácie ramena a ruky a jej uvoľnenie s cieľom uvoľniť prípadné kľčovité držanie písacieho náčinia. Nervosvalovú koordináciu rozvíjame rytmickým pohybom všetkými smermi. Začíname vždy od ramenného kĺbu smerom k ruke, postupne potom zapájame zápästie a jednotlivé prsty. Žiak by si mal vytvoriť návyk zapojenia svalov potrebných pre pohyb v danom smere a uvoľnenie ostatných

svalov. Pohyb sprevádzame riekankami. K uvoľneniu hornej končatiny slúžia taktiež i rôzne druhy masáží, kedy stimulujeme ruku hladením, trením a jemnými dotykmi smerom od ramena až ku končekom prstov. K dispozícii máme celú radu pomôcok, napr. vonný olejček, teplý piesok či voda, kamienky, masážny valec, molitanové loptičky a loptičky s výpustkami, jemné kefky a látky z rôznych materiálov.

2. Rozvíjanie koordinácie zraku a ruky pri grafickej činnosti. K tejto fáze pristupujeme až vtedy, keď je nervosvalová koordinácia na dobrej úrovni. Žiak nacvičuje línie vodorovné, zvislé, šikmé a lomenú čiaru. Pri týchto činnostiach sú už pohyby cielené - žiak musí zároveň sledovať ruku a cieľ.
3. Diferenciácia a upevňovanie. Pokiaľ je žiak schopný zaznamenávať a rozlišovať i zložitejšie tvary, pristupujeme k nácviku ďalších nových tvarov (napr. vlnovky, kľučky, osmičky).

Pri grafomotorických cvičeniach je potrebné dbať na :

- a) **Správnu motiváciu**, ktorá samotnému cvičeniu predchádza. V praxi sa mi osvedčili rôzne rozprávky, príbehy a kreslené rozprávania.
- b) **Dĺžku cvičenia**, čas venovaný cvičeniu prispôbujem charakteru postihnutia.
- c) **Rytmizáciu pohybu pri písaní**, teda na písanie v rytme riekanky. Žiakmi je rytmizácia pri pohybe veľmi obľúbená.
- d) **Striedanie činnosti**, čím akceptujem zníženú schopnosť koncentrácie pozornosti a zvýšenú unaviteľnosť. Úlohy rozdelím na kratšie úseky a činnosti pravidelne striedam. Pri práci žiak strieda i pracovnú plochu a náčinie.

V praxi využívam nasledovné činnosti rozvíjajúce jemnú motoriku:

- skladanie kociek (vlaký, mosty, vyššie veže, hrady), mozaiky, puzzle,
- vkladanie kolíčkov do otvorov, vkladanie guľčiek, korálikov do fliaš (sledujem rozvoj uchopovania štipkou prstov)
- navliekanie korálikov, gombíkov, cestovín, rozstrihaných slamiek,
- stavanie radov (vlakov) z gombíkov, prírodnín, kociek (môžeme zadať ďalšie diferenciačné kritéria - farba, veľkosť, apod.),
- práce so stavebnicami, šrubovanie – uzávery fliaš, matka a šrubka,
- prevliekanie otvormi,
- uzlovanie na šnúrkach,
- prišívanie gombíkov, práca s ihlou s tupým hrotom,
- tvarovanie mäkkého drôtu,
- sebaobslužné činnosti, pomoc pri každodenných činnostiach v domácnosti,
- listovanie v knihách, časopisoch,
- motanie klobiek,
- modelovanie (plastelína, hlina, cesto)
- maľovanie,
- krčenie, trhanie papiera, vytrhávanie z papiera a následné skladanie,
- strihanie, lepenie, nalepovanie,
- prstová gymnastika,
- hmatová stimulácia,
- diferenciácia (bez i zo zrakovou kontrolou).

Každý pedagóg by mal disponovať určitou mierou kreativity a flexibility a sám nepretržite rozširovať či upravovať súčasné postupy.

Pri výbere najvhodnejších cvičení som vychádzala z vlastných praktických skúseností a z publikácií Mádrovej (1995), Bednárovej, Šmardovej (2006, 2007), Uždila, Šašinkovej (1980), Vítkovej (1990).

- **Kresba** pastelkami voskovými, trojhrannými., mäkkými tužkami, tenkými i hrubými fixkami so širokou kresliacou stopou, kriedami, čistou tyčinkou alebo omotanou kúskom vaty, paličkou do piesku, snehu.
- **Maľba** farbami temperovými (rozotieranie hubkou, štetcom), prstovými (rozotieranie jednou dlaňou, oboma dlaňami, prstami, otláčok ruky, prsta), penou na holenie nastriekanou na stôl, maľba na tabuľu hubkou alebo štetcom namočeným do čistej vody.
- **Pečiatkovanie** pečiatkou drevenou, zemiakovou, korkovou zátkou.
- **Strihanie** začíname prestrihnutím úzkeho prúžka papiera po rovnej čiare, odstrihnutím rohu a postupne prechádzame k strihaniu dlhších plôch, polkruhov a celých kruhov.
- **Práce s modelovacou hmotou.** Na modelovanie používam rôzne modelovacie hmoty, napr. hlinu, plastelínu, modurit, slané cesto, špachtle, plastový nôž, hladítka, rydla, valčeky, prírodniny a najrôznejšie predmety vhodné k odtlačaniu. Pri práci s modelovacou hmotnou postupujem od najjednoduchších činností k najnáročnejším činnostiam v nasledovnom poradí:
 - Hladenie, poplieskavanie, krčenie, hnetenie, ťapkanie, váľanie, gúľanie, uštipovanie, vyťahovanie, zlepovanie, hĺbenie, rozčľapkávanie, tvorenie abstraktných alebo konkrétnych tvarov, obaľovanie rukou, držanie, zdvíhanie, spúšťanie na podložku, hádzanie, zabáranie rukou apod.
 - Krúživý pohyb oboma rukami pri modelovaní gule (medzi dlaňami, medzi dlaňou a podložkou, dlaňou a prstami).
 - Váľanie valčeka medzi dlaňami a medzi dlaňou a podložkou.
 - Ohýbanie okrajov placky, vytváranie jednoduchých predmetov vtláčaním palcov do gule, vyťahovaním prstami, zlepovaním (misky, taniere, košíčky, vázy).
 - Vyťahovanie drobných detailov z jedného kusu plastelíny (zobák, krídla, ježka apod.).
 - Vykrájanie tvarov, zdobenie rytím, vytváranie reliéfu otláčaním predmetov.
- **Práce s papierom.** Používam papiere rôznych rozmerov a kvality - kancelársky, novinový, baliaci, krepový, pauzovací a papier z letákov. Pri práci s papierom dodržiavam nasledovnú postupnosť :
 - Krčenie do gulí – hádzanie a ukladanie do nádob, krčenie malých guľičiek - lepenie na papier.
 - Trhanie na malé kúsky - zbieranie, ukladanie do misiek, kelímok, krabičiek, navliekanie na špajľu.
 - Vytrhávanie veľkých nepravidelných tvarov, geometrických tvarov, postupne zložitejších a menších tvarov – domček, kvetiny, mraky, snehuliak, krajiny, figúry, zvieratá, stromy.
 - Skladanie papiera – najskôr preloženie papiera, rolovanie, skladanie jednoduchých tvarov (harmoniky, skladačky, červíka, čiapky).
 - Lepenie – zlepovanie krátkych prúžkov do dlhého pruhu (cesta pre autá), lepenie reťazí, vystrihovaných obrázkov.
- **Práce s pieskovnicou** sa mi v oblasti grafomotoriky veľmi osvedčili. Pieskovnicu používam namiesto veľkých papierov k nácviku grafomotorických prvkov. Je umiestnená na stole. Žiak má voľné ruky, dobre vidí na plochu, pri práci môže chodiť okolo pieskovnice alebo tvorí priamo z jedného miesta. Postavíme sa oproti žiakovi alebo za neho. Druhá poloha je vhodnejšia v prípade predvádzania nového cviku,

ktorý žiak nepozná a nevie ho sám zopakovať. Daný úkon tak predvedieme čo najlepšie (vedieme ruku) a on môže sledovať pohyb zo správnej perspektívy. Pri práci s pieskovnicou je nutné dodržiavať určitú postupnosť:

- Žiak sa s pieskovnicou zoznamuje - piesok rukami naberá, posúva, stláča, formuje, uhládza, nechá si ho pretekať medzi prstami, jedným alebo viacerými prstami robí do piesku dierky, otláča jednotlivé prsty alebo celú ruku, kreslí rôzne obrázky podľa vlastnej fantázie.
- Žiak oboma rukami odhrňa piesok, aby objavil obrázok ukrytý pod priehľadným dnom pieskovnice.
- Oboma rukami kreslí proti sebe alebo od seba postupne veľké kruhy, oblúky, orientované čiary.
- Jedným prstom obťahuje a potom sám kreslí príslušný grafomotorický prvok. Maľovať môže prstami či celou dlaňou.

Jednotlivé grafomotorické cviky realizujeme najprv v pieskovnici potom na veľkom formáte papiera. Do piesku nakreslím konkrétny tvar, ktorý chcem so žiakom precvičovať. Slúži žiakovi ako predloha, ktorú niekoľkokrát obťahuje a až potom skúša kresliť samostatne. Akonáhle je požadovaný cvik natrénovaný prichádza na rad kresba na papier. Grafomotorické pracovné listy volíme v závislosti na záujmoch konkrétneho žiaka tak, aby žiaka čo najviac motivovali.

1.4 Pomôcky podporujúce rozvoj grafomotoriky

Nezastupiteľné miesto pri podporovaní grafomotoriky patrí pomôckam. V praxi využívam širokú škálu pomôcok rozvíjajúcich hrubú, jemnú motoriku, ale aj pomôcky pre uvoľňovacie a grafomotorické cviky a relaxačné cvičenia:

a) Pomôcky pre rozvoj hrubej motoriky

Podporované spontánne pohybové aktivity sú dopĺňované v rámci rozvoja grafomotoriky a písania cvičením predovšetkým ramien, uvoľnením ramenného pletenca – mávaním, krúžením, kosením, plávaním krala, navíjaním kľbka apod. Dlaňami sa doporučuje prevádzať pohyby vpred, vzad, vľavo, vpravo, krúžením, mávaním, kývaním, zatváraním dlane do päste, otváraním, striedaním tlaku a uvoľnením dlaňami proti sebe (Bartoňová, 2006). Predvádzanie týchto imitácií sa nezaobíde bez pomoci najrôznejšieho náčinia, predmetov, náradia, z ktorých uvádzam: lavičky, rebriny, rebríky, prirodzené prekážky v prírode, žinenky, lopty a loptičky (molitanové, gumové, relaxačné atď.), krátke tyče, laná, lietajúce taniere, obruče, stuhy, šatky, švihadlá, gummy, stoličky, molitanové stavebnice, hadice, vedrá, tunely, plyšové zvieratká, kolobežky, trojkolky, hojdačky.

b) Pomôcky pre rozvoj jemnej motoriky

Jemná motorika je rozvíjaná pri pohyboch rúk a prstov, ktoré sú náročnejšie na presnosť (Bartoňová, 2006). Pred realizáciou grafomotorických cvikov sú realizované pohyby prstov, dlaní, cvičenie pohybovej pamäti. Spektrum pomôcok pre realizáciu cvičení jemnej motoriky je veľmi široké a ľahko prístupné. Sú to predmety, s ktorými je žiak každodenne v styku, ale tiež špeciálne vyrobené pomôcky, slúžiace výhradne k tomuto účelu (skladačky, stavebnice apod.). Pomôcky: rozličné druhy papiera, látky, prírodniny, štítky, samolepky, povrázky, razítka, pečiatky vlastnej výroby, krupica, farby temperové, vodové, prstové, razítkovacie podušky, piesok, kriedy, pastely, pastelky, voskovky, krepový papier, suché zipsy, gombíky,

patenty, zipsy, háčky, pracky, masážni ježkovia, molitanové loptičky, vrecká s jemným materiálom, stavebnice, matice, šrubky, kladivko a pod.

c) Pomôcky pre uvoľňovacie a grafomotorické cviky

Za pomôcky môžeme považovať v tejto oblasti i kresliace a písacie potreby. Používame mäkkú tužku či pastelku (najlepšie trojhrannú). Kreslíme na baliaci papier, na vopred pripravené didaktické listy alebo na prázdny papier. Žiaci pracujú (kreslia, čmárajú a dopĺňujú) podľa pokynov učiteľky. Ďalšie pomôcky - prstové farby, uhličky, štetce rôznych veľkostí (maliarske), molitanové, polystyrénové štetce, rozprašovače, kefky na zuby, alternatívne štetce – vtáčie perie, vetvičky stromov, nafukovacie balóny, ponožky, rukavice, kuchynské náradie (štetky a hubky na nádoby, drátenky), vlhký krepový papier, autíčka apod. Doporučované veľké formáty môže nahradiť asfalt, tácky s krupicou, pieskom, igelit apod. Výrazným pomocníkom pri zníženej vizuomotorické koordinácii sú plastické dráhy, vyrobené z dvoch tvrdších papierov. Jeden slúži ako podklad, druhý (tvar dráhy) nalepíme na podklad. Žiak sa nemusí orientovať iba zrakom, ale vedie ho i hmatový vnem. Podobný efekt má v určitom tvare zalisovaný povrázok do fólie. Žiak hmatovo povrázok obťahuje.

d) Pomôcky pri realizácii relaxačných cvičení

Relaxačné cvičenia sú základným kameňom edukačného procesu žiakov s mentálnym postihnutím a mali by byť zaradzované nielen v priebehu písania ale i po jeho dokončení. Pomôcky a ich používanie by malo spĺňať požiadavku záujmu, hry. Pre žiaka s mentálnym postihnutím má relaxačný a odpočinkový charakter samotné kreslenie a ďalšie výtvarné činnosti. Akcentujem potrebu striedať činnosti v kratších časových intervaloch. Príklady pomôcok: loptičky s výstupkami, vrecká s drobným materiálom, nádoby s teplou vodou a penou, fén, plyšové zvieratká, maňušky, molitanové hubky, guľčkový bazén.

2 CVIKY A PRVKY GRAFOMOTORIKY

Uvoľnená ruka pri písaní významnou mierou poznamenáva grafický výkon žiaka. Nadmerný tlak býva prekážkou, nakoľko neumožňuje plynulosť pohybu ruky a tým i plynulosť vedenia čiary. Uvoľnenie ruky ovplyvňuje celková koordinácia pohybov - od pohybu vychádzajúceho z ramenného kĺbu až po koordináciu jemných pohybov (Bednářová, Šmardová, 2006).

2.1 Uvoľňovacie a rozcvičovacie grafomotorické cviky

Cieľom cvičení je uvoľnenie ramena - ramenného a lakt'ového kĺbu, zápästia a svalstva prstov, zlepšenie koordinácie ruky a oka, zdokonalenie zmyslového vnímania (zrak, tvarová pamäť, predstavivosť, postreh), orientácie v priestore, poznávanie a ovládanie tvarov a smerov. Úlohou je, aby boli pohyby ruky žiaka také voľné ako prirodzené pohyby ruky pri iných činnostiach. Pokiaľ voľnosť pohybu chýba, dochádza k vykrúcaniu ruky a jej zlému postaveniu (Santlerová, 1994).

Uvoľňovacie cviky realizujeme pred kreslením, neskôr pred písaním a postupne meníme obtiažnosť týchto cvikov. Vyberáme prvky, námety a motiváciu, ktoré nemusia byť totožné s fyzickým vekom žiaka, ale musia zodpovedať jeho aktuálnym možnostiam a schopnostiam. Ak sú cviky pre žiaka príliš náročné, nedochádza k rozvoju kresby a účinok je skôr opačný. (Bednářová, Šmardová, 2006)

Pre tieto cviky je charakteristické to, že žiak má stanovené, kadiaľ vedie stopu. Nemusí teda premýšľať nad smerom čiary a analyzovať jednotlivé časti obrazu. Tým, že je smer vedenia stopy daný cviky umožňujú automatizáciu pracovných návykov (držanie písacieho náčinia, postavenie ruky a papiera apod.).

I. skupina uvoľňovacích grafomotorických cvikov

Patria tu najmenej náročné grafomotorické uvoľňovacie cviky. Vedenie dráhy medzi dvoma predkreslenými líniami, dostatočne širokými, nekladie veľké nároky na koordináciu pohybov. Náročnosť rastie s počtom záhybov a zužujúcim sa priestorom pre vedenie dráhy. Zvýšené nároky na vizuomotorickú koordináciu predstavujú dráhy tvorené jedinou líniou (viď pracovné listy č.1-2).

II. skupina uvoľňovacích grafomotorických cvikov

Túto skupinu tvoria obt'ahovacie, jednoŕažné cviky a najjednoduchšie grafomotorické prvky ako je kruh. Kruh sa stáva uvoľňovacím cvikom až vo chvíli, kedy je jeho kreslenie dobre zvládnuté a zautomatizované. Dôraz kladieme na presnosť aj plynulosť (viď pracovné listy č.3-4).

III. skupina uvoľňovacích grafomotorických cvikov

Z prvkov tretej skupiny sa skladá neskôr písmo – horné a spodné oblúky, spojené oblúky. V dobe, keď sa žiak učí tieto prvky, rozhodne nemôžu slúžiť ako uvoľňovacie cviky, ale pre žiaka sú v tomto období grafomotorickými prvkami rozvíjajúcimi grafomotoriku a vizuomotorickú koordináciu (Bednářová, Šmardová, 2006). Aj tu platí pravidlo bezpečného zvládnutia a zautomatizovania kreslenia. Dôležité je i osvojenie plynulého pohybu po papieri, vo vodorovnom smere zľava doprava a v zvislom smere (viď pracovné listy č.5-7).

2.2 Grafické prvky

Bednářová a Šmardová (2006) delí grafomotorické prvky do 4 skupín. Pri práci so žiakom začíname s tvarom, ktorý má už osvojený, neskôr sa zautomatizuje a až potom pokračujeme s novým prvkom. „Jednotlivé tvary (najmä I. až III. skupiny) sa neskôr po zautomatizovaní môžu stať rozcvičovacími uvoľňovacími cvikmi“ (Bednářová, Šmardová 2006).

I. skupina prvkov

Tvoria ju prvky, kde sa žiak snaží koordinovane viesť čiaru – rovná čiara, kruh. Sú to vývojovo najnižšie, koordinované, zámerné vedené prvky nadväzujúce na obdobie čmáraníc. Vodorovným čiaram predchádza vedenie zvislých čiar (k sebe), potom sa čiara uzatvára do kruhu. U žiakov s ťažkou mentálnou retardáciou sa často jedná o dosiahnuteľné maximum. V ich prípadoch nasleduje zaradzovanie a precvičovanie uvedených prvkov v motivačných obmenách s maximálnou podporou spontánneho grafického prejavu a jeho relaxačného účinku. Do tejto skupiny je možné ďalej zaradiť kreslenie bodiek, oblúky (častejšie jednoduchší dolný oblúk), šikmé čiary vedené pomocou oporných bodov ako najnáročnejšie prvky tejto skupiny (Bednářová, Šmardová, 2006) (viď pracovné listy č.8-13).

II. skupina prvkov

Prvky tejto skupiny si už vyžadujú väčšie rozpätie a širšiu škálu koordinovaných pohybov a zámerné udržanie vzdialenosti. Patria sem špirály, šikmé čiary všetkými smermi, vlnovky, elipsy, zuby (ostré obraty). Vlnovka vyžaduje zvládnutie oboch oblúkov a predovšetkým horizontálne vedenie čiary zľava doprava za súčasného vedenia pohybu po vertikálnej osi. Neskôr je tento pohyb základným pohybom pri písaní. Elipsy vychádzajú z prirodzeného pohybu zápästia (pozor na rozlíšenie kruhu a špirály).

Zvládnutie šikmej čiary a zmeny smeru vo vedení čiary sú predpokladom pre zvládnutie kreslenia zubov. Tieto zručnosti sú nevyhnutné pre osvojenie spojených oblúkov (Bednářová, Šmardová, 2006). Žiaci s mentálnym postihnutím si uvedené prvky osvojujú pozvoľne pomocou jednoduchých, ale výstižných inštrukcií. Zásadnú pozíciu tu zastáva názorná ukážka. Žiak si jednotlivý prvok ohmatá, pozrie, reaguje podľa rytmickej riekanky či pesničky (hmat – zrak – sluch). Multiplicitný prístup je základnou podmienkou v edukácii žiakov s mentálnym postihnutím, taktiež i pri osvojovaní základov písania (Bednářová, Šmardová, 2006) (viď pracovné listy č.14-19).

III. skupina prvkov

Prvky tejto skupiny vyžadujú obdobnú koordináciu ruky a rozsah pohybov vo vertikálnom i horizontálnom smere ako potrebujeme pri písaní (Bednářová, Šmardová, 2006). Na hornú slučku nadväzujú ťažšie spodné slučky. Cieľom je plynulý pohyb ruky vychádzajúci z ramenného kĺbu. Neskôr môžeme zaradzovať i slučky v iných polohách. Skupina obsahuje náročnejšie horné oblúky s vratným ťahom (arkády) a spodné oblúky s vratným ťahom (girlandy). Pri osvojovaní týchto prvkov je veľmi potrebný trpezlivý slovný doprovod s vysvetlením. Je možné tiež využiť predkreslené predlohy k obťahovaniu. Žiaci s mentálnym postihnutím dané prvky, i cez individuálne rozdiely, zvládajú s výraznou dopomocou učiteľa. Dôležitú úlohu pri ich precvičovaní a osvojovaní zohráva slovný doprovod, v tomto prípade rytmický. Dbáme na to, aby rytmická riekanka dejovo približne zodpovedala spôsobu grafického záznamu prvku (Bednářová, Šmardová, 2006) (viď pracovné listy č.20-21).

IV. skupina prvkov

Prvky v tejto skupine tvoria elementy písma – stúpajúca šikmá čiara, srdcovka, horný a dolný zátrh, horná a dolná smyčka, prvky písmena *a*, *o*. Samozrejme k písaniu je potrebné i zvládnutie prvkov predchádzajúcich skupín. Jednotlivé tvary sa po zautomatizovaní môžu stať rozcvičovacími uvoľňovacími cvikmi (Bednářová, Šmardová, 2006) (viď pracovný list č.22).

V spontánnej kresbe žiaka sa objavujú určité tvary, rôznorodosť ktorých pribúda s vekom. Znalosť postupnosti vývoja týchto prvkov je dôležitá, ak chceme byť nápomocní žiakovi pri rozvoji grafomotorických schopností. U žiaka, u ktorého nedochádza k rovnomernému zreniu v grafomotorike (žiak s mentálnym postihnutím), je nevyhnutné poznať vývoj kresby a grafomotorických prvkov. Vychádzame z predpokladu, že práve tak, ako celý proces edukácie žiakov v špeciálnej základnej škole, tak i rozvoj grafomotoriky u týchto žiakov je potrebné realizovať komplexne, na základe podpory všetkých oblastí, ktoré sú pre rozvoj grafomotoriky nevyhnutné – hrubej motoriky, jemnej motoriky, uvoľňovacích a rozcvičovacích cvičení, vlastných grafomotorických a relaxačných cvičení.

Predkladané pracovné listy sú určené na rozvíjanie grafomotorických zručností, ktoré sú prípravou na písanie. Na jednotlivých pracovných listoch ide o precvičovanie základných prvkov písania a ich spájanie. Žiak prejde postupne od bodu k čiare, kruhu, slučke. Dôležitým prvkom je vyfarbovanie hotového pracovného listu, kde deti rozvíjajú hrubú, jemnú grafomotoriku a estetické vnímanie. Prípravné cvičenia podporujú rôzne oblasti detského vývoja, ktoré sú dôležité pre pozitívny vývoj písania.

3 ODPORÚČANIA PRE PRAX

So žiakmi s ťažkou mentálnou retardáciou vzdelávaných v špeciálnej základnej škole vo variante C pracujem štvrtý rok. Prevažná väčšina mojich žiakov má kombináciu viacerých postihnutí – detskej mozgovej obrny, zrakového a telesného postihnutia, kožných, respiračných ochorení, porúch kostry, epilepsie. Vývoj jemnej a hrubej motoriky u týchto žiakov je výrazne obmedzený. Kvôli dlhodobu nepriaznivému zdravotnému stavu sa žiaci vzdelávajú iba 4 hodiny týždenne. Na hodine teda pracujem s jedným, maximálne dvoma žiakmi, čo mi umožňuje dôsledne aplikovať zásadu individuálneho prístupu k žiakovi.

Obsah edukácie prispôbujem s ohľadom na potreby každého žiaka. Žiaci pracujú podľa individuálneho edukačného plánu, ktorý vychádza z pedagogickej diagnostiky a prostredníctvom ktorého je možné zohľadniť individuálne danosti, prejavy a špeciálne edukačné potreby žiaka. Proces edukácie je ovplyvnený veľmi pomalým tempom.

Od prvého kontaktu so žiakom si robím priebežné pozorovania, záznamy o aktuálnej úrovni a všetkých zmenách v rozvoji motoriky. Výber, trvanie a časové zaradenie aktivít prispôbujem individuálnym schopnostiam, potrebám a aktuálnemu zdravotnému stavu žiaka. V procese edukácie žiakov dodržiavam túto praxou overenú postupnosť:

a) **Pozitívna pracovná klíma**

Pri prevádzaní grafomotorických cvičení je dôležité vytvoriť príjemnú atmosféru a pokojné prostredie. Žiak v pozitívnej klíme dosahuje lepšie výsledky ako v atmosfére zhonu a napätia. (Svobodová 1997). Za jednu z ciest k vytvoreniu pozitívnej klímy považujem esteticky upravenú triedu – biele steny zdobia rôzne farebné obrázky, v poličkách sú umiestnené hračky, knihy, kocky a ďalšie pomôcky. Pracovná klíma je determinovaná aj momentálnym citovým a duševným rozpoložením žiakov. Na vzbudenie aktivity u apatických žiakov kladne vplýva navodenie optimistickej nálady a neustále povzbudzovanie. Naopak, eretické typy sa snažím zaujať tak, aby sa dokázali sústrediť na činnosť. Ak žiak nemá záujem spolupracovať, nenútim ho a k činnosti sa vrátim inokedy. Pri všetkých činnostiach so žiakmi, a teda aj pri grafomotorických cvičeniach vychádzam zo zásady, že akákoľvek činnosť so žiakom by mala mať formu hry. Pri využívaní individuálnych či skupinových foriem činnosti rešpektujem značnú odlišnosť jednotlivých žiakov. Niektoré sa pri skupinovej práci realizujú, iné sa odmietajú spoločnej práce zúčastniť a preferujú prácu samostatnú. Každopádne sa snažím vytvoriť v triede podnetnú atmosféru s toleranciou a vzájomnou pomocou. Pracovná atmosféra je častokrát narúšaná nepredvídanými situáciami, ktoré vyplývajú zo zdravotného stavu žiaka – žiak dostane na vyučovaní epileptický záchvat, má bolesti, je nepokojný, nespí v noci, plače, kričí, ubližuje si. V takýchto situáciách preruším činnosť so žiakom. Po odznení záchvatu pokračujem buď relaxáciou pri hudbe, alebo sa snažím vzbudiť záujem žiaka činnosťou, ktorú má rád.

b) **Pracovná poloha žiaka**

Pred samotným nácvikom grafomotoriky si všímam správny sed, úchop, možnosť využitia kompenzačných pomôcok, správnu voľbu papiera a písacieho náčinia. Sed by mal byť predovšetkým pohodlný a stabilný. Využívam rôzne typy stoličiek a vozíkov, kde môžem podľa potreby nastaviť postranné opierky, fixačné pásy, goliere na podporu hlavy, klin zabraňujúci zosúvaniu a tiež podložku pod nohy. Dbám nielen na správny sed, ale aj na správnu vzdialenosť očí žiaka od pracovného listu.

c) Uvoľnenie a rozcvičenie

Precvičovanie grafomotoriky začínam činnosťami, ktoré rozvíjajú hrubú a jemnú motoriku a následne pokračujem uvoľňovacími cvičeniami a motivačným kreslením. Uvoľňovacie a rozcvičovanie cviky tvoria psychický i fyzický predel medzi tým, čo žiaci vnímajú ako hru a tým, čo pre nich predstavuje práca či skôr dôležitá činnosť. Nasledujú grafomotorické prvky od najjednoduchších po zložitejšie s ohľadom na schopnosti a možnosti žiaka. K ďalším prvkom prechádzam až vtedy, keď žiak má predchádzajúci prvok zautomatizovaný. Pokiaľ sú prvky pre žiaka náročné, vraciam sa k prvkom predchádzajúcim. Pri opakovaní nácviku vyberám ďalšie námety, aby práca nebola monotónna. Vraciam sa i k precvičovaniu už zvládnutých tvarov. Ak je žiak rozrušený, pracujem s ním až vtedy, keď sa upokojí. Dbám na to, aby žiak pracoval systematicky, neodbiehal, koncentroval sa na úlohu a prácu dokončil. V priebehu i v závere činnosti sa mu snažím dať spätnú väzbu v podobe povzbudzovania a pochvaly.

Pri rozcvičovaní prstov využívam mäkké predmety ako ú handričky, hubku, modelovanie a tvrdšie predmety ako sú figúrky, kartáč. Pri rozvíjovaní zápästia využívam pohyby pri pletení vrkoča, prácu s nožnicami, hnetenie cesta, utieranie prachu, prácu s textilom, kreslenie kruhov. Prsty a zápästie rozcvičujem pri strihaní a šrubovaní. Na rozcvičovanie predlaktia a lakt'a využívam aktivity ako česanie, utieranie riadu, naberanie predmetov do dlaní, hranie kariet. Aktivitami ako miesenie, valkanie, plávanie, vysávanie rozcvičujem rameno.

d) Zásady bezpečnosti a hygieny

Pri jednotlivých druhoch nástrojov a materiálov dbám na to, aby nedošlo k úrazu a učím žiaka základným hygienickým návykom. Prácu so žiakom organizujem tak, aby prebiehala plynule, bez náhlenia. Pozornosť venujem pracovnému miestu, čistote, poriadku, umiestneniu pomôcok. Viedem žiakov k tomu, aby sme po cvičení upratali hračky a pomôcky na určené miesto. Žiakov s obmedzeným pohybom horných končatín najprv učím chytať väčšie predmety a až potom pristúpime k práci s drobnými predmetmi ako sú semená, korálky, piesok. Vtedy dávam pozor na to, aby nedošlo prehltnutiu alebo vdýchnutiu drobného materiálu. Zvlášť som opatrná pri práci s nožnicami a ihlou. Dôležitá je aj osobná hygiena hlavne umývanie rúk po práci s pieskom, lepidlom, farbou a pod. Každé dieťa má svoje hygienické vrecúško s mydlom a uterákom. Učebňu cez prestávku vyvetrám. Každému žiakovi upravím výšku lavice a stoličky alebo ho umiestnim do vozíka. Pred začiatkom práce žiaka oboznámim s bezpečnosťou a hygienou práce, vyhrnieme si rukávy alebo si oblečieme náhradný odev, aby sme sa neušpinili a nepoškodili si odev. Plochu pracovného stola máme pokrytú obrusom, ktorý sa ľahko po skončení práce umýva, zloží a odloží na miesto v poličke.

e) Pomôcky

Vyučovanie v triede prebieha s efektívnou podporou pomôcok. Názor, ktorý podporuje multiplicitné vnímanie žiaka s mentálnym postihnutím je doplnený o možnosť praktickej manipulácie, zaisťuje poznávanie okolitého sveta a bezpečnejšiu orientáciu v ňom. Väčšina pomôcok pre rozvoj grafomotoriky pochádza z mojej vlastnej dielne a ich realizácii vždy predchádza starostlivé pozorovanie a analýza konkrétnych prejavov a úrovne žiakov. Napríklad pri nácviku úchopov využívam obaly z kinder vajíčok, uzavreté vrecká naplnené pieskom, ryžou, fazuľou. Často používam flanelovú tabuľu (drsné plátno natiahnuté na ráme)

- žiak na ňu prikladá obrázky, drobné predmety, ktoré majú na rube drsný papier alebo suchý zips. Vytváram si rozličné komunikačné tabuľky, ktoré si laminujem. Makety tvarov si robím v rôznych veľkostiach a tiež ich laminujem. Z kartónu si tvorím šablóny grafických prvkov, ktoré žiak obťahuje. Mám vytvorené hmatové tabuľky s rôznou štruktúrou povrchu, s možnosťou prikladania rôznych materiálov na tabuľku. Žiaci radi pracujú s čarovným vrecúškom, v ktorom sú ukryté rozličné predmety na nácvik úchopu. Na drevený stola s paličkami žiaci vkladajú korálky rôznych veľkostí. Veľkej obľube medzi žiakmi sa tešia aj hmatové obrázky.

Pri rozvoji grafomotorických zručností aplikujem:

Grafomotorické cvičenia

Pred každým grafomotorickým cvičením nechávam žiaka, aby si krúživým pohybom uvoľnil ruku, pokiaľ mu to jeho postihnutie dovoľuje. Potom prejde krúživým pohybom po papieri a až potom prechádzam so žiakom na kreslenie ceruzkou. Každý nový tvar skúšam so žiakom spoločne vo vzduchu, ruku žiakovi vediem. Pohyb spolu opakujeme niekoľkokrát a až tak sa pokúša daný pohyb napodobniť samostatne.

Pri grafomotorických cvičeniach striedam písaciu plochu aj náčinie. Využívam tabule zvislé, šikmé, niektorí žiaci majú radi drsnejšiu plochu iní hladkú fóliu. Baliaci papier umožňuje takmer neobmedzenú plochu, čo má nielen vplyv na nácvik grafomotoriky, ale i na rozvoj predstavivosti a fantázie. Striedaním veľkosti a tvaru plochy sa žiak učí správne prístupu k ploche a jej využitiu. Striedam mäkké a tvrdé grafické materiály. Ja začínam od zvislých plôch k vodorovným, využívam aj šikmú plochu a prechádzam od veľkého formátu k malému. Niektorí žiaci s DMO majú pri týchto prechodoch problém.

Na neisté a neuvolnené pohyby majú pozitívny vplyv veľkoplošné, pohybové techniky a techniky, ktoré využívajú maľbu štetcom (štetec umožní znižovať tlak na podložku a vedie k uvoľneniu). Malá sila ruky sa prejaví vtedy, ak žiak si nie je istý sám sebou. Prejavy zvýšenej alebo zníženej intenzity sa objavujú v kresbách a čmáraniciach žiakov. K vybitiu a stimulácii energie dochádza najmä pri voľnej čmáranici. Rýchlosť pohybov ruky je u väčšiny technik primeraná. Spomalené tempo sa objavuje tam, kde zafunguje nepozornosť a zrýchlené tempo je spôsobené demotiváciou k činnosti. Verbálna impulzivita v zmysle vykrikovania, nadmerného hovorenia sa u niektorých žiakov prejavuje potrebou komentovať dej. Iní žiaci sú v priebehu činností pokojní.

Motivačné kreslenie

Motivačné kreslenie pozostáva z jednotlivých častí: rozhovor o obrázku, pohybovej prípravy a grafického stvárnenia. Žiaci sa s obrázkami oboznamujú, pomenúvajú ich, vymýšľajú krátke príbehy. Napríklad rozprávame sa o obrázku motýľa – prezeráme si rôzne obrázky, sledujeme sfarbenie motýľov, let motýľov a pod. Obrázky umiestnim na magnetickú tabuľu.

Po predchádzajúcej príprave sa snažíme pohybom vyjadriť daný obrázok napr. let motýľa. Pri pohybovej motivácii využívam rôzne pomôcky, ktoré pomáhajú odpútať pozornosť od seba samého a sústrediť sa na predmet v ruke a samotný cvik – napr. kuželky, farebné stuhy, drevené paličky, krúžky, mäkký drôt. Dĺžku cvičenia prispôbujem žiakovi, celý nácvik v jednotlivých častiach trvá 2-3 minúty a pre žiaka je hrou.

Grafické cvičenie

Po zvládnutí motivačného kreslenia môže žiak prejsť ku grafickému cvičeniu. Pred každým grafickým cvičením ešte realizujem gymnastiku rúk, najmä prstov, napr. napodobňujeme kvapky dažďa, hru na klavír. (Podobné cvičenia niekedy zaradujem aj v priebehu činnosti. Využívam ich proti únave žiakov, pri state záujmu o činnosť). Z príslušného pracovného listu si vyberiem nejaký motív (napr. dúhu, motýľa, balónik a pod.) a ten kreslím na veľkú plochu baliaceho papiera. Tentokrát vykonávam iba grafický záznam motivácie, ktorý spočíva v niekoľko násobnom opise pohybov po línii. Veľkosť grafického cviku volím od najväčšieho formátu po najmenší. Dôrazne dbám na správne držanie tela a úchop písacieho náčinia, ceruzky. Pred grafickými cvičeniami prevádzam gymnastiku rúk a hlavne prstov. V rámci činnosti podnecujem žiakov k tvorivosti, sústredenosti a zotrvaniu pri práci. Vedím žiakov k poznávaniu a využívaniu rozličných tvarov a farieb, používam ilustrované časopisy a knihy. Pútavá grafická motivácia v pracovných listoch je dobrým východiskom prirodzeného záujmu žiaka napodobniť predkreslené tvary.

Manipulačné činnosti

Prevažná časť mojich žiakov má obmedzenú schopnosť pohybu ruky. Preto za jednu z najdôležitejších činností považujem manipulačnú hru s predmetmi. Najprv žiakovi pohyb predvediem, nasleduje koaktívny pohyb, opakované pohyby s úbytkom podpory a nakoniec samostatné prevedenie pohybu žiakom. Pri manipulačných činnostiach spolupracujem s rehabilitačnou pracovníčkou na škole, ktorá žiakom poskytuje uvoľňovacie cvičenia a masáže. Využívam manipulačné hry zamerané na používanie rúk, prstov, roztváranie ruky, uchopovanie, ukazovanie, otáčanie.

Pracovná poloha žiaka musí rešpektovať jeho postihnutie. Masáže a uvoľňovanie zaradujem u žiakov, ktorí majú ťažkosti s pohybom vyvolané zvýšeným tonusom svalstva. Posilňujem svalstvo ruky tam, kde je prítomná hypotómia. Pri všetkých aktivitách a činnostiach je potrebné, aby žiak zažíval pocit úspechu, pretože potom bude ochotný činnosť opakovať.

Stimuláciou jemnej motoriky a grafomotoriky dochádza k aktivácii pohybov horných končatín. Žiaci si postupne osvojujú zručnosti, je ovplyvňovaná koordinácia pohybov, presnosť, obratnosť pri manipulácii s náčiním, je stimulovaná rýchlosť a sila pohybov ruky. Dochádza nielen k uvoľňovaniu končatiny, ale i k jej posilňovaniu, je stimulovaná primeraná rýchlosť a nápodoba pohybov. Využitie individuálnej práce so žiakmi má aj prínos diagnostický, pozorovaním je možné zistiť, v ktorej oblasti má daný žiak problémy. Individuálny charakter realizovaných cvičení je prijímaný, žiaci majú možnosť pracovať svojim vlastným individuálnym tempom.

Žiaci s DMO musia pri zvládnutí kresby vynaložiť veľké úsilie a to z dôvodu nedostatočnej nervosvalovej koordinácie horných končatín. U niektorých foriem DMO (napr. hemiparéze, kvadruparéze) je motorika horných končatín celkom znemožnená a vtedy rozvíjame končatinu a využívame rôzne kompenzačné pomôcky ako sú ťažítka a násady. Činnosť si rozfázujem do menších pre žiaka lepšie zvládnuteľných celkov. Zamedzujem tak zvýšenej únave a trasu končatiny. Pracujem na veľkých plochách papiera A3 a väčších, využívam prstové farby, kriedy, silné tužky alebo pastelky.

Úroveň grafického prejavu žiakov ovplyvňuje správny úchop, zvládnutie grafických prvkov v pracovných listoch.

a) Úchop

Pri nácviku úchopov realizujem nácvik v určitej postupnosti:

- najprv ide o účelový úchop a manipuláciu s predmetmi,
- potom nacvičujem obratnosť a využiteľnosť úchopu,
- neskôr prechádzam k zložitejším pohybom, k spájaniu pohybov,
- nakoniec realizujeme činnosti, pri ktorých zapájame celé telo počas manipulácie s predmetmi.

Pri nácviku úchopu sa snažím o úchop tužkový, ale rešpektujem fázy pohybového vývoja. Pri problémoch s držaním písacieho náčinia využívam rôzne kompenzačné pomôcky. Najčastejšie využívaný je trojhranný nástavec na tužku z plastu, gumy alebo dreva. Ďalej využívam rôzne držiaky na tužky, protiklizavé podložky, ťažítka na zaťaženie papiera alebo zošita a špeciálnu písaciu dosku s magnetickým pravítkom. Pri precvičovaní špetkového úchopu využívam piesok, hlinu, krupicu alebo korenie. Pri nácviku kľúčového úchopu využívam kľúč a zámok. K dôslednému precvičovaniu úchopov využívam aj rôzne hry a činnosti, ktoré žiaka zaujímajú ako je otváranie zásuviek, hra s kockami, krúžkami, tyčkami, presun hračiek z poličiek na určené miesto. K nácviku dľaňového úchopu využívam činnosti ako je varenie a zametanie. Ak zvládne správny úchop tužky, striedam rôzne písacie náčinie, na ktorých si úchop zlepšuje. Pri nácviku využívam rozličné aktivity, ktoré zoradím tak, aby postupovali od hrubého k jemnému úchopu.

- krčenie papiera do guľky, veľkosť papiera a jeho kvalitu postupne mením,
- napodobňovanie chôdze prstami po pracovnej ploche, hru na klavír, kvapky dažďa,
- nácvik úchopu pomocou loptičky rôznej veľkosti
- manipuláciu s menšími predmetmi – valčeky rôznej hrúbky, kolíky, ceruzka, špendlík, klinec.

b) Grafický prvok

Nikdy nezačínam nácvik grafického prvku pracovným listom. Predtým si žiak vypočuje motivačný príbeh. Pri motivačnom kreslení začínam rozhovorom o obrázku, žiak pomenúva veci, ktoré sú na ňom znázornené, spolu vymýšľame krátky príbeh, recitujeme básničku. Proces komunikácie s niektorými žiakmi je výrazne narušený alebo obmedzený. Preto využívam rôzne podporné a náhradné spôsoby komunikácie a to hlavne metódy a techniky augmentatívnej a alternatívnej komunikácie.

Grafický prvok komentujem, žiak ho napodobňuje. Začínam cvičením, ktoré žiak zvládne a končím ho vždy pochvalou a povzbudením. Pri práci so žiakom zohľadňujem individuálnu úroveň grafomotorických zručností a zvládnutia cvikov. Cvičenia jemnej motoriky, cvičenia hrubej motoriky, uvoľňovacie cvičenia a relaxačné cvičenia zaradzujem v predmetoch ako rozvoj komunikačných zručností, sociálnych zručností, grafomotorických zručností, zmyslová výchova, pracovná a výtvarná výchova, zdravotná telesná výchova apod..

Spolupráca so žiakom pri jednotlivých úlohách a cvičeniach má charakter skôr krátkodobých aktivít s častejším striedaním a dodržiavaním pravidla dôsledného a pravidelného opakovania. Kontrola týchto zručností prebieha na začiatku procesu osvojovania, v priebehu i na konci činnosti. Vzhľadom k širokému spektru grafomotorickej úrovne jednotlivých žiakov, zaisťujem pomoc v podobe od dohľadu až po plné vedenie smerujúce od podpory zápastia, ďalej k lakt'u, až po rameno s postupným obmedzovaním korekčných impulzov.

Pri nácviku grafomotorického prvku dodržiavam určitú následnosť:

- najprv kreslíme bodky, krátke prerušované čiary, špirály, kyvadlové cikcaky,
- potom napodobňujeme jednoduché línie, vodorovné a zvislé čiary, krivky, prekríženia,
- pokračujeme nácvikom oblúkov, bodov, kruhu, elipsy.

c) Práca s pracovným listom

Na nasledujúcich stránkach ponúkam vlastné pracovné listy, na ktorých sa žiaci hrovou formou postupne pripravujú na písanie. Ide o prípravné grafické cviky, pri ktorých sa učia ako zaobchádzať s písacím a kresliacim náčiním, spresňuje sa ich pohybová koordinácia ruky a oka s rukou, posilňuje sa drobné svalstvo prstov. Žiaci sa učia napodobňovať pozorované tvary a zaznamenávať ich podľa predkresleného vzoru. Súčasťou tohto metodického materiálu sú pracovné listy k motivačnému kresleniu s farebnými obrázkami a pracovné listy ku grafickému kresleniu s grafickými cvikmi. Pracovné listy k motivačnému kresleniu majú vzbudiť záujem žiaka o prácu, slúžia ako motivačný materiál k jednotlivým úlohám. Cieľom pracovných listov ku grafickým cvičeniam je graficky zvládnuť pracovné listy podľa schopností žiaka.

Prácu s pracovným listom, ktorej predchádza rôznorodá škála motivačných a nácvikových aktivít, považujem za finálnu fázu nácviku každého grafického cviku.

Pri práci s pracovnými listami dodržiavam určité pravidlá:

- Nacvičujem najprv jednoduché a potom zložitejšie tvary napr. prechádzam od čmáraníc k oválom.
- Precvičovaný tvar vyvodím a až potom ho nacvičujem. Nacvičujem najprv veľký tvar a postupne tvar zmenšujem.

Žiakom najprv prečítam motivačný príbeh. Potom sa snažím o to, aby každý žiak pochopil grafický tvar a vedel ho komentovať. Nasleduje napodobňovanie pohybom. Precvičovaný tvar sa najprv napíše vo vzduchu a potom mokrou špongiou na tabuľu. Žiaci radi modelujú tvar z plastelíny. Keď toto všetko zvládneme, obťahujeme grafický tvar na tabuľu a u niektorých žiakov sme využili zmazateľné fixky na priesvitnej fólii. Pracovný list nemusia žiaci robiť naraz. Na niektorých precvičujeme viac tvarov.

Z príslušného pracovného listu si vybraný motív (dúhu, loptičky, úsmev chlapčeka) najprv spoločne nakreslíme na veľkú plochu papiera. K tomuto motívu si potom vystrihuje rôzne tvary, listy, pásiky (cesta) a nalepujeme ich na papier. Dané motívy sa žiak potom pokúša prekresliť na menší formát papiera A4. Podľa záujmu žiaka s jedným pracovným listom pracujem na viacerých hodinách a to v iných organizačných formách. Takýmto spôsobom je možné so žiakmi zvládnuť všetky pracovné listy motivačného kreslenia.

Žiak cvik v pracovnom liste najprv obťahuje, potom sa pokúša o jeho prevedenie v bodovo vyznačenej línii. U cvikov, ktoré sú znázornené v riadkoch, dochádza k prevedeniu kresby prvkov do línií. Žiak sa musí na prácu sústrediť, pretože musí viesť líniu vo vymedzenom priestore, musí sa snažiť udržať správne rozostupy, veľkosť stanovenú liniatúrou, nemal by preťahovať. Na predkreslené riadky sa snaží žiak cvik opakovať sám, bez predkreslenia. Cieľom je plynulosť pohybu ruky, neprerušovanosť línie, uvoľnený pohyb ruky.

Ponúkanými pracovnými listami chcem poukázať na možnosti, ako sa dajú u žiakov zaujímavým spôsobom rozvíjať grafomotorické zručnosti. Jednotlivé pracovné listy vznikali postupne. Motivačné obrázky, kresby, línie dotváram do finálnej podoby v grafickom

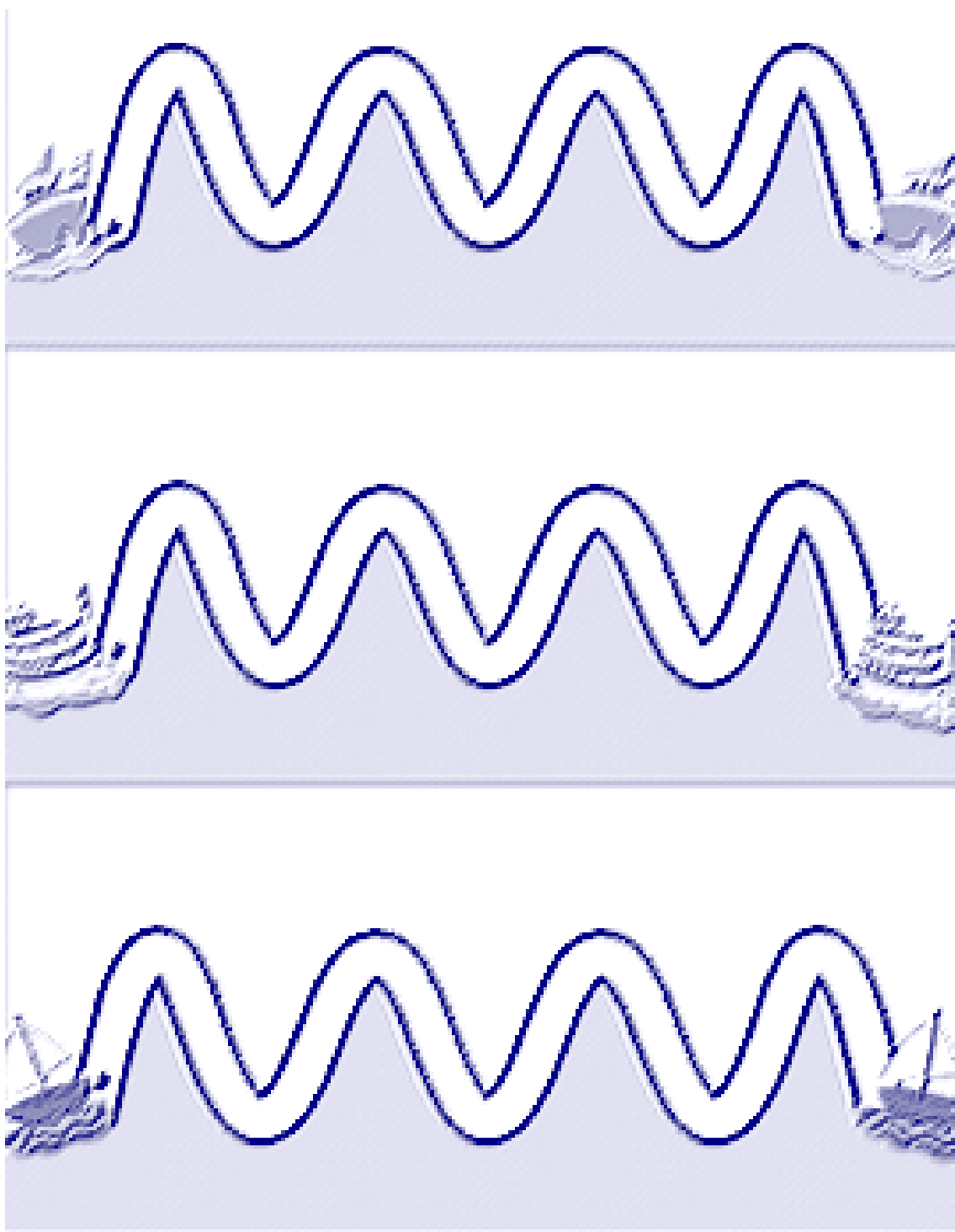
programe Draw, Corel DRAW, Skicár a v programe Ella. Pracovné listy využívam pri rozvoji grafomotoriky vo variante C, kde sú vzdelávané deti s viacnásobným postihnutím a s ťažkou mentálnou retardáciou. Pracovné listy č.4 a č.22 som prevzala z inej literatúry. Uvádame ich len pre dokreslenie predstavy o pracovných listoch, ktoré sa dajú používať pri grafomotorických cvikoch II. skupiny a grafomotorických prvkoch IV. skupiny. Ja ich vo svojej triede nevyžívam, lebo žiaci ich nezvládajú vzhľadom na svoje postihnutie.

4 PRACOVNÉ LISTY

Pracovní list č.1

Uvolňovacie grafomotorické cviky – I. skupina

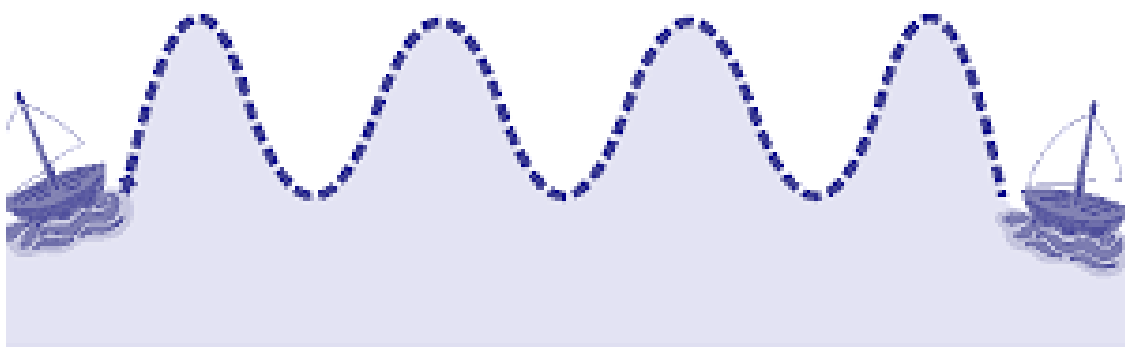
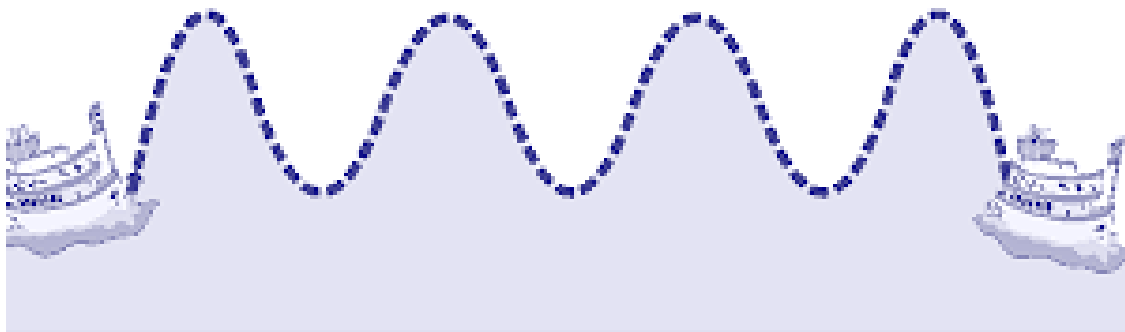
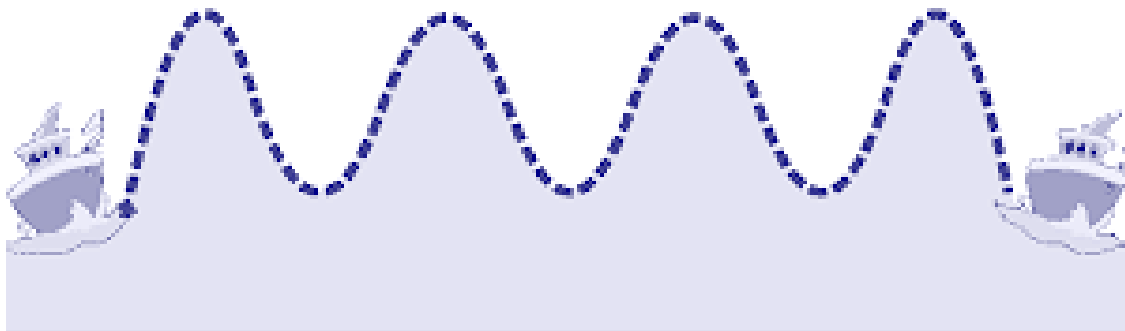
Lod' – pomôž lodi preplávať cez veľké vlny.

Pracovní list č.2

Uvolňovací grafomotorické cviky – I. skupina

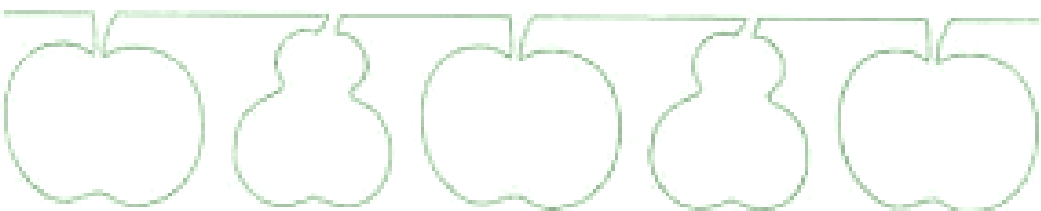
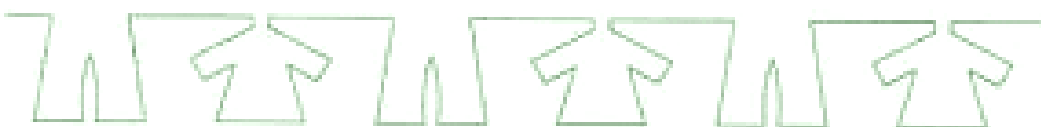
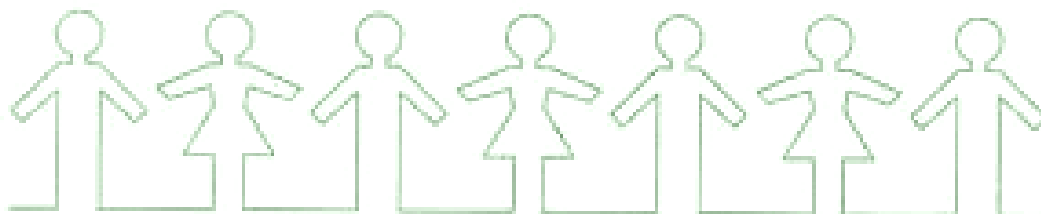
Lod' – pomôž lodi preplávať cez veľké vlny.

Pracovný list č.3

Uvoľňovacie grafomotorické cviky – II. skupina

Jedným ťahom - snaž sa obtiahnuť jednotlivé riadky. Každý riadok môžeš urobiť aj inou farbičkou.

Pracovní list č.4

Uvolňovací grafomotorické cviky – II. skupina

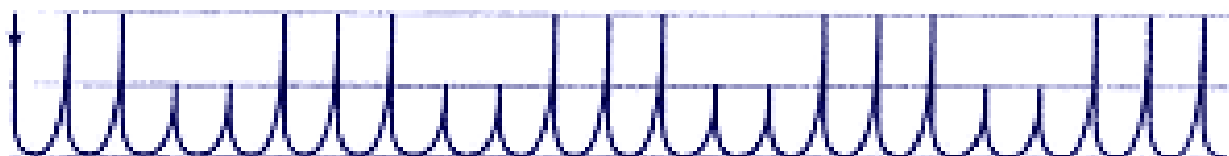
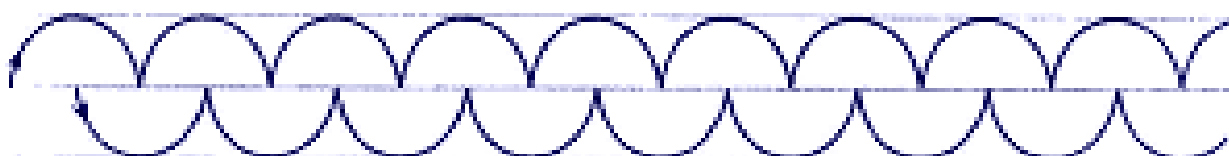
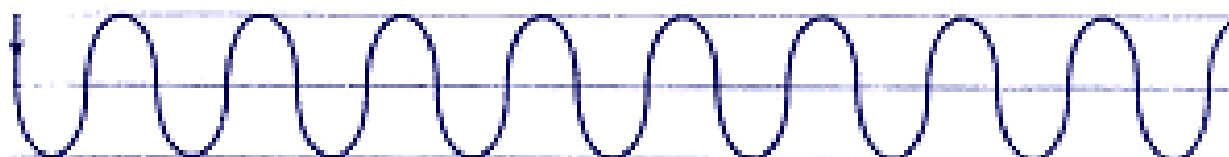
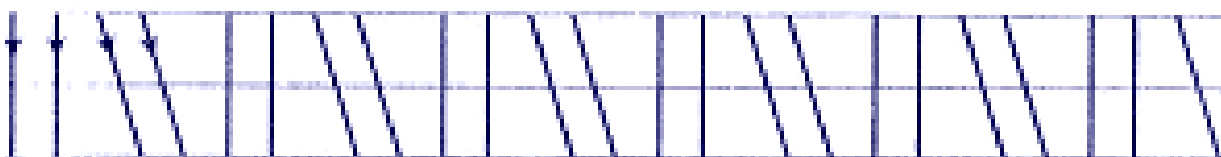
Myška – hledá cestičku k chutnému syru. Snaž se prejsť po cestičke jedným ťahom.

(Prevzaté: Šimonovy pracovní listy 14)

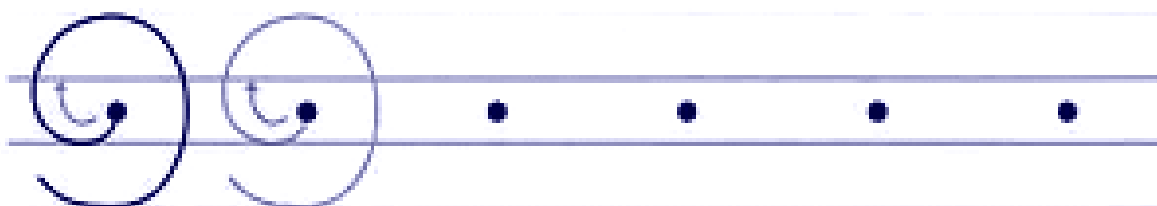
Pracovní list č.5

Uvolňovací grafomotorické cviky – III. skupina

Pracovní list č. 6

Uvolňovací grafomotorické cviky – III. skupina

Pracovní list č.7

Uvolňovacie grafomotorické cviky – III. skupina

S čím sa chlapček hrá? Sleduj presne línie špagátika a spájaj jednotlivé bodky.

Pracovní list č.8

Grafomotorické prvky – I. skupina

Balóniky - pomôž balónikom dostať sa vysoko. Sleduj prerušovanú čiaru zdola na hor.

Pracovní list č.9

Grafomotorické prvky – I. skupina

Lietadlo - pomôž lietadlám preletieť nad krajinou, sleduj prerušovanú čiaru zľava doprava.

Pracovní list č.10

Grafomotorické prvky – I. skupina

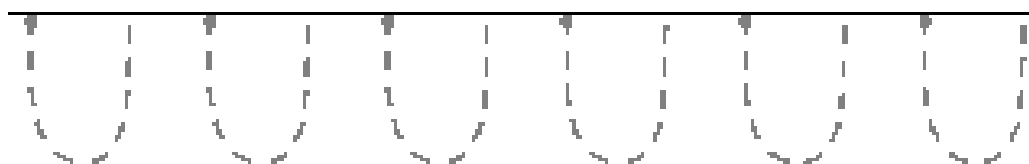
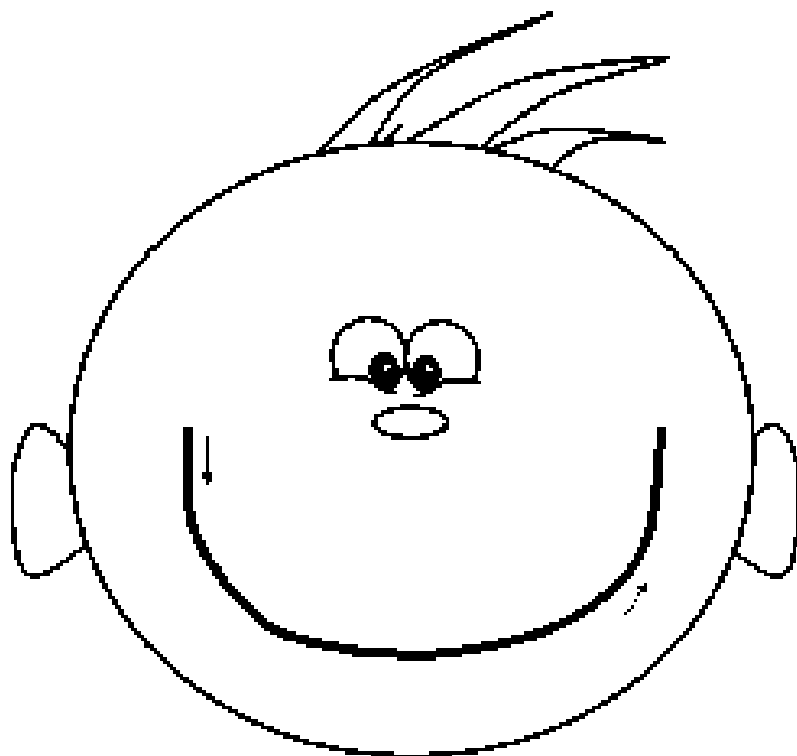
Zvieratká - stratili sa a hľadajú cestu domov. Pomôžeš im, ak budeš sledovať prerušovanú líniu zprava doľava.

Pracovní list č.11

Grafomotorické prvky – I. skupina

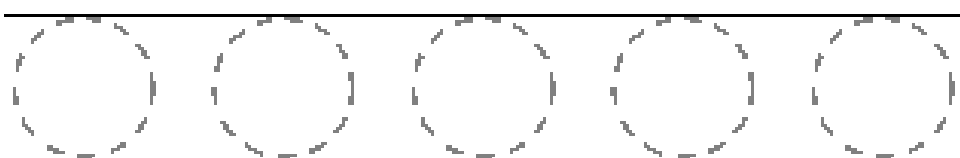
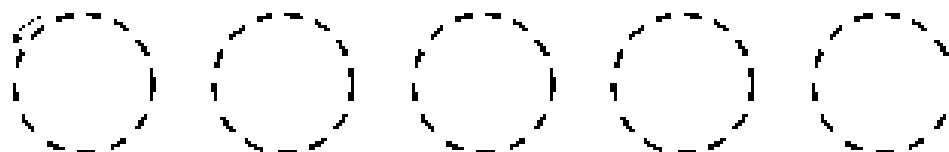
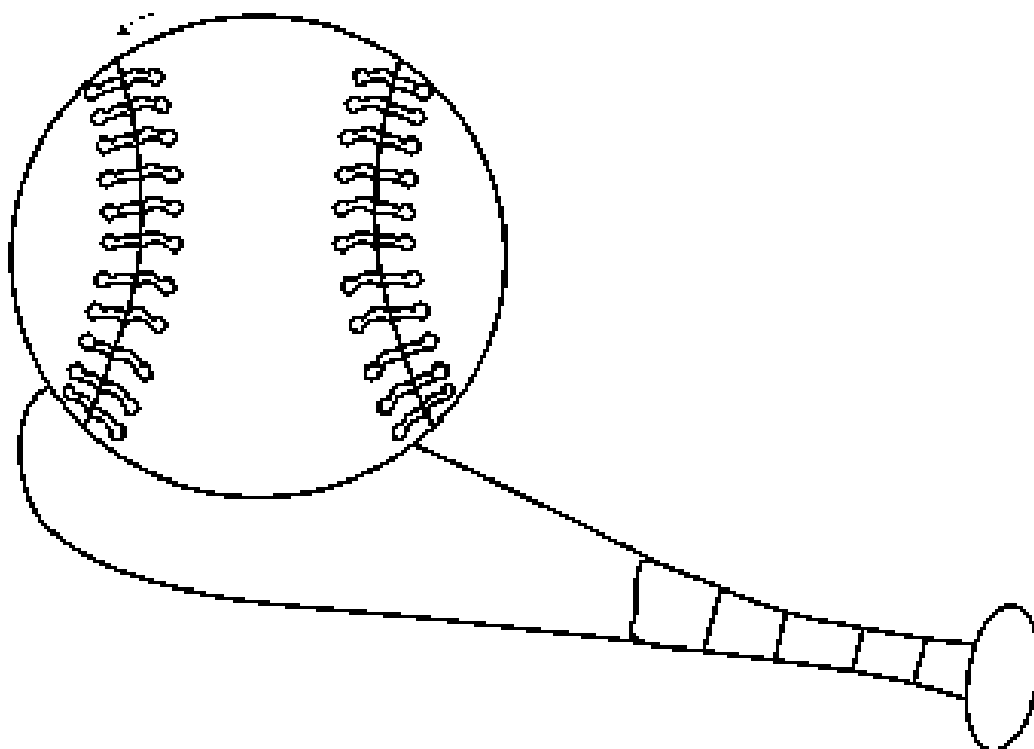
Usmiaty chlapček – má krásny úsmev. Nakresli do ďalších riadkov jeho úsmev. Sleduj prerušovanú líniu. Na posledný riadok dokresli úsmev samostatne. Obrázok si môžeš vymaľovať.

Pracovní list č.12

Grafomotorické prvky – I. skupina

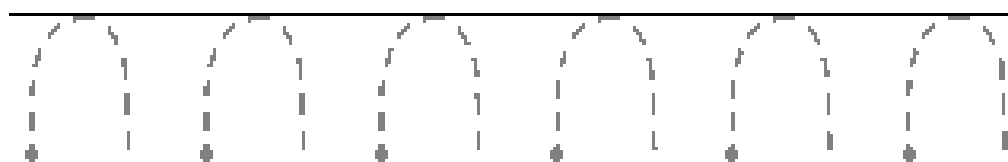
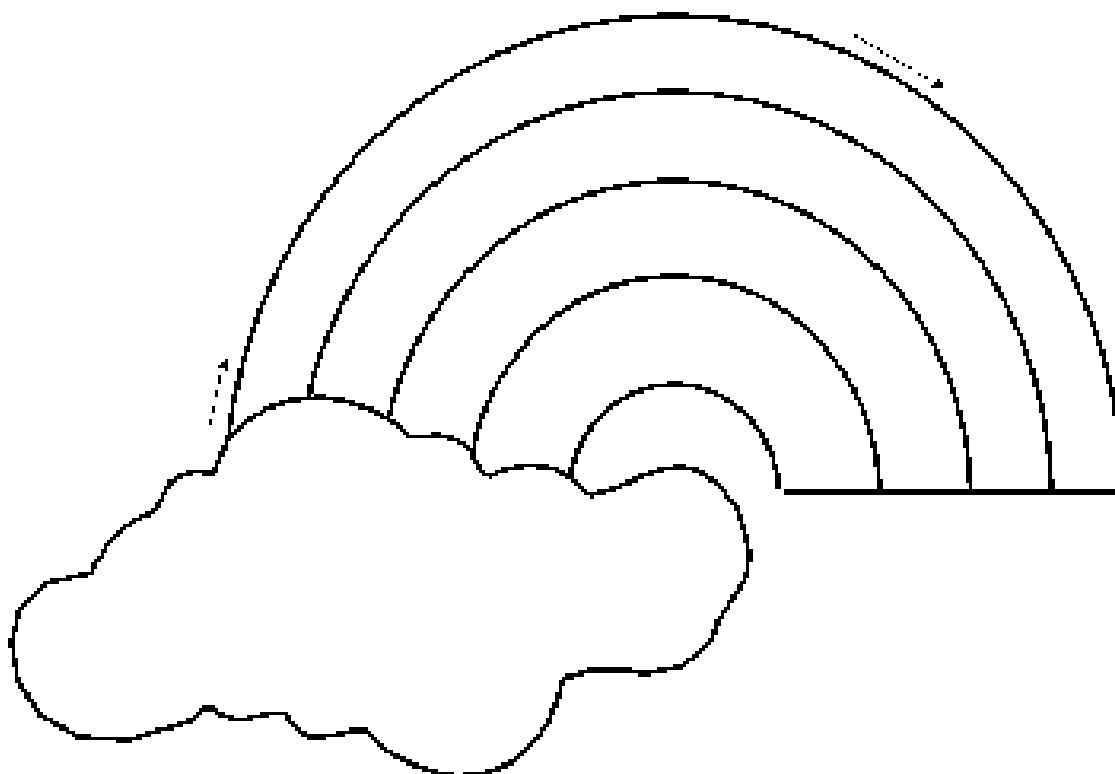
Loptičky – hľadaj ich na obrázku. Sleduj prerušovanú líniu. Na posledný riadok dokresli loptičky samostatne. Obrázok si môžeš vymaľovať.

Pracovní list č.13

Grafomotorické prvky – I. skupina

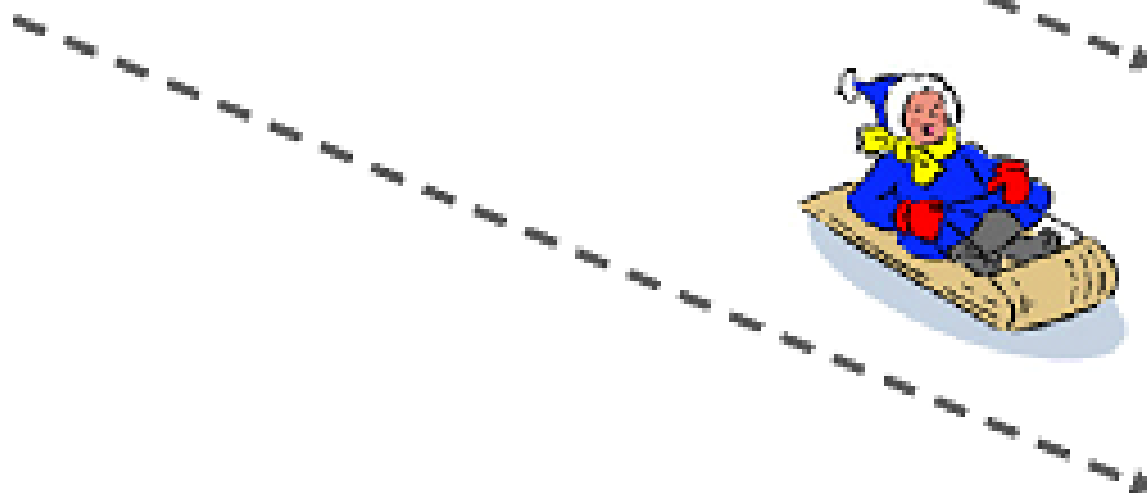
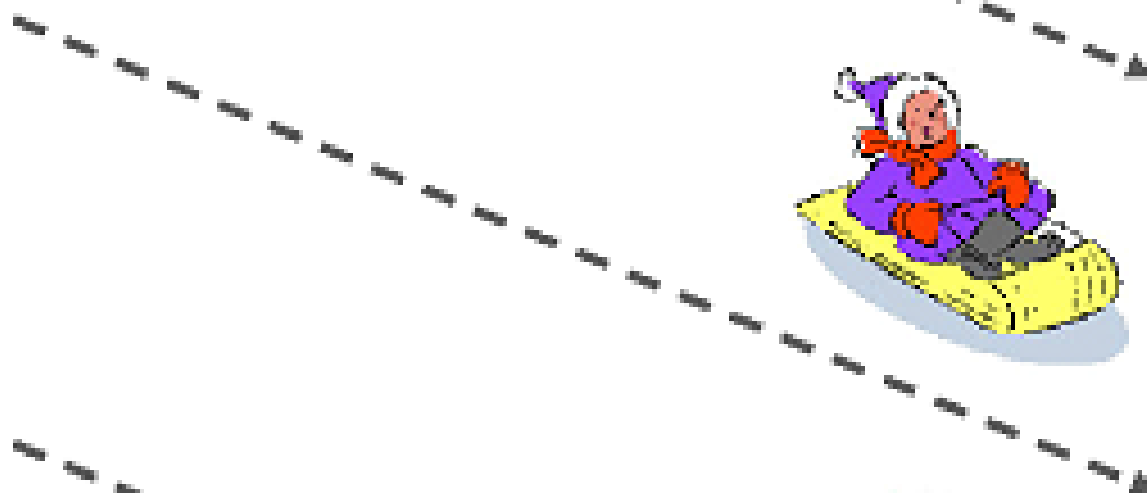
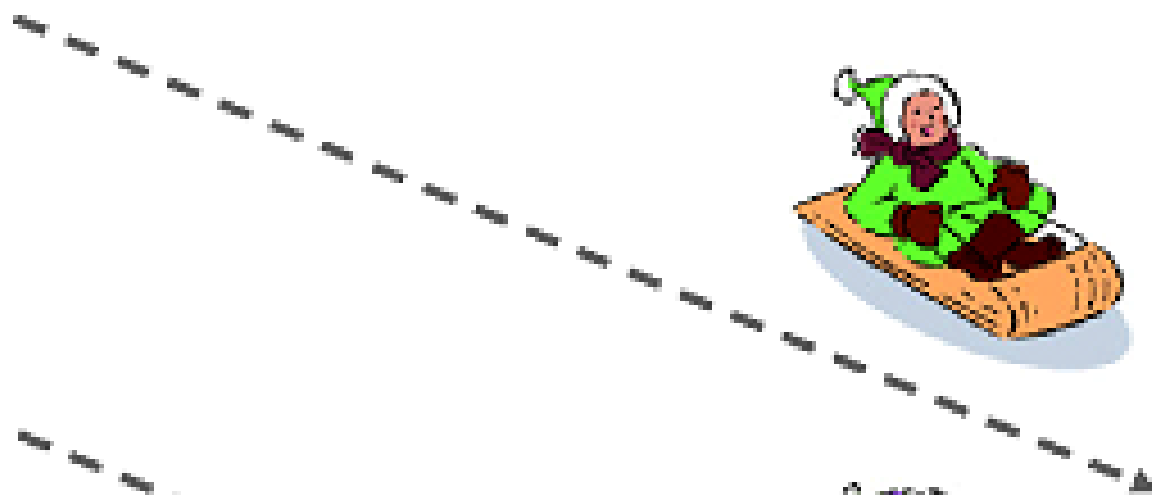
Dúha – objavila sa na oblohe. Sleduj prerušovanú líniu. Na posledný riadok dokresli dúhu samostatne. Obrázok si môžeš vymalovať.

Pracovní list č.14

Grafomotorické prvky – II. skupina

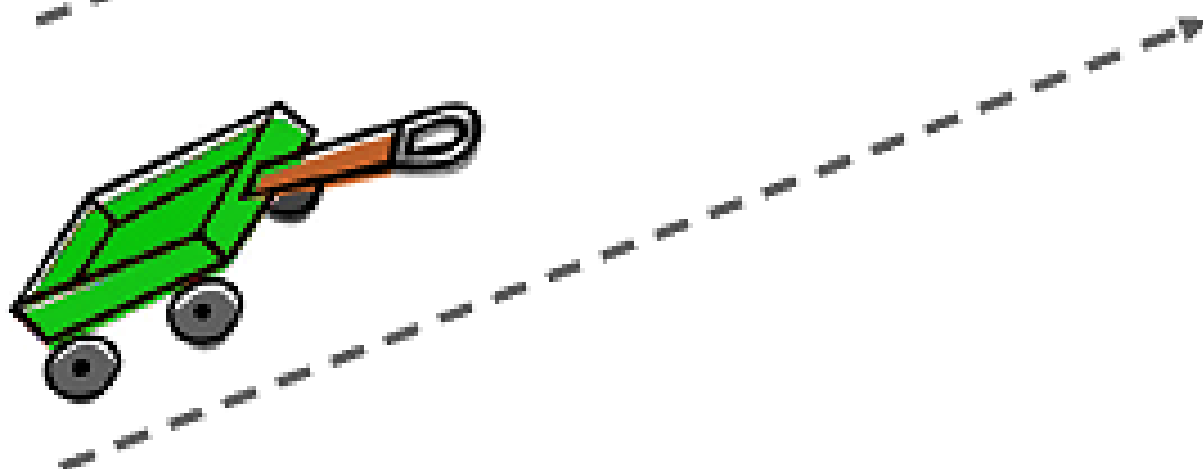
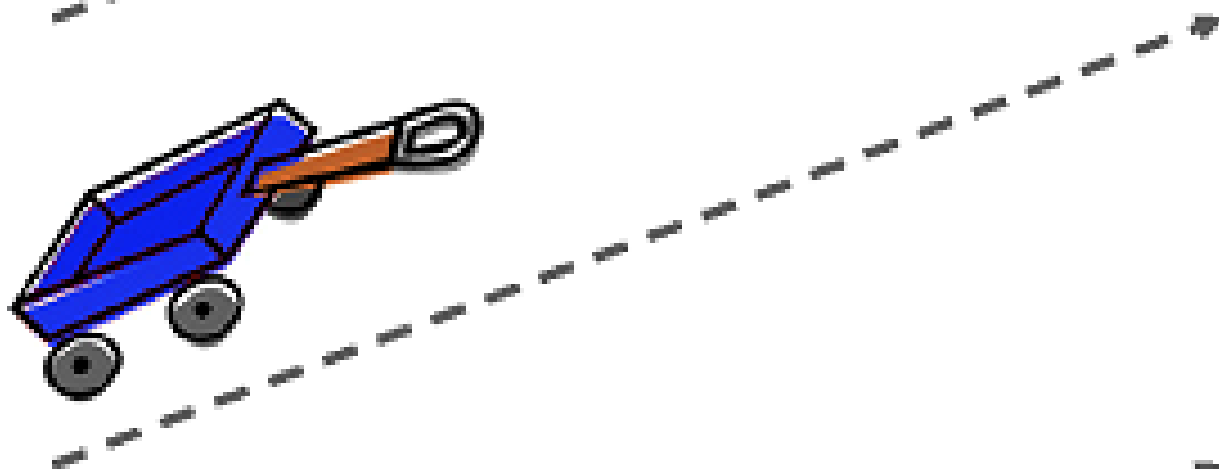
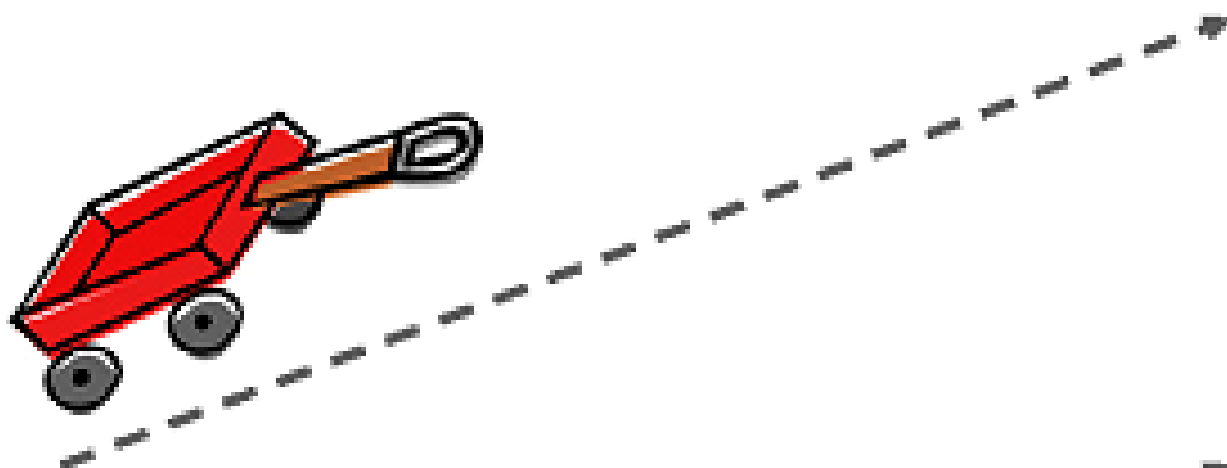
Sane – děti sa sánkují z kopce. Sleduj línie zhora nadol.

Pracovní list č.15

Grafomotorické prvky – II. skupina

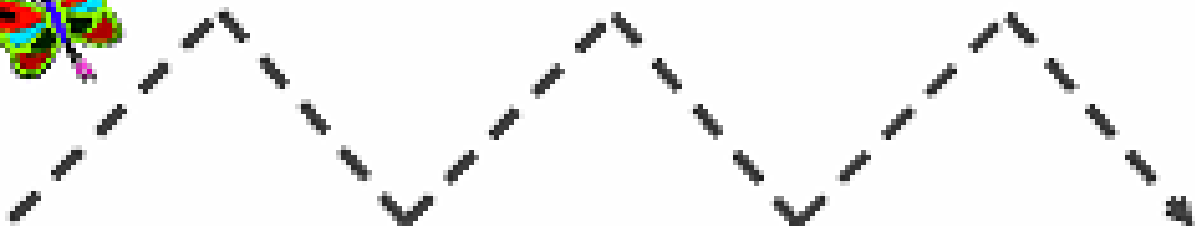
Vagóniky - pomôž vytiahnuť vagóniky na kopec. Sleduj línie zdola nahor.

Pracovní list č.16

Grafomotorické prvky – II. skupina

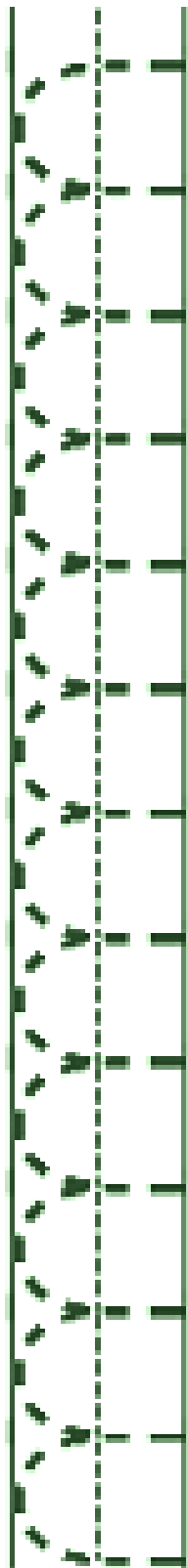
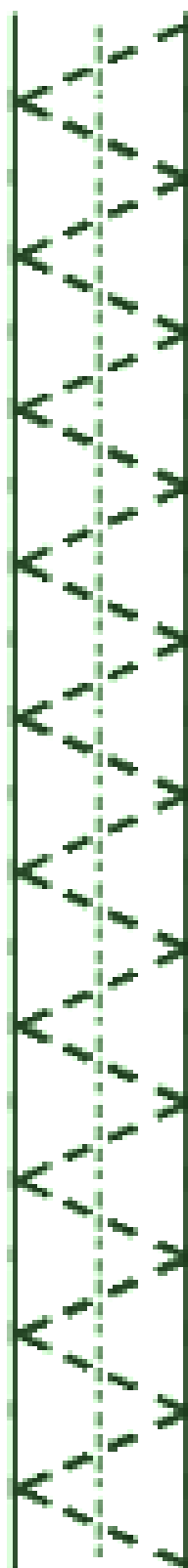
Motýl – pozoruj jeho let. Sleduj prerušovanú čiaru.

Pracovní list č.17

Grafomotorické prvky – II. skupina

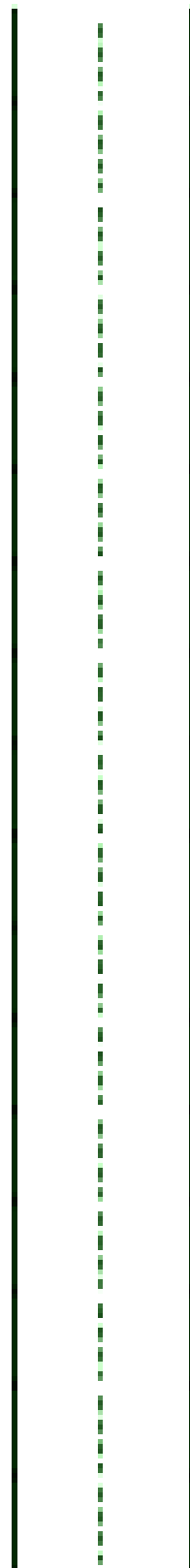
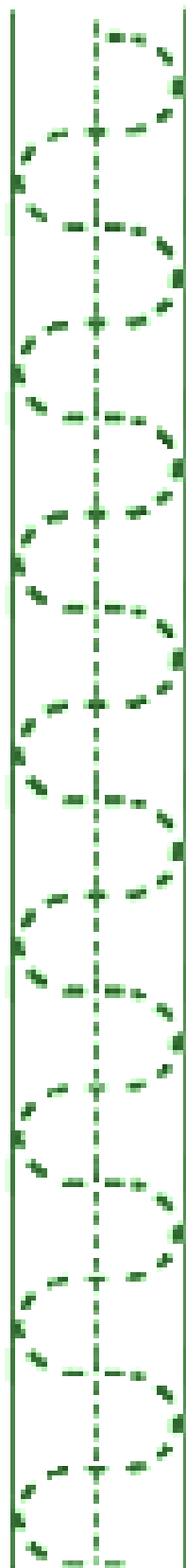
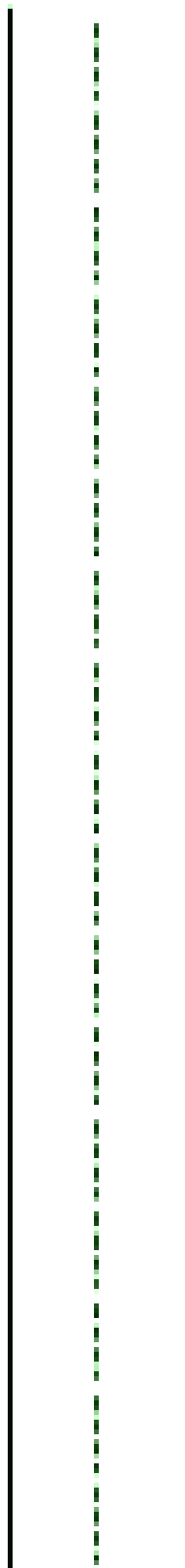
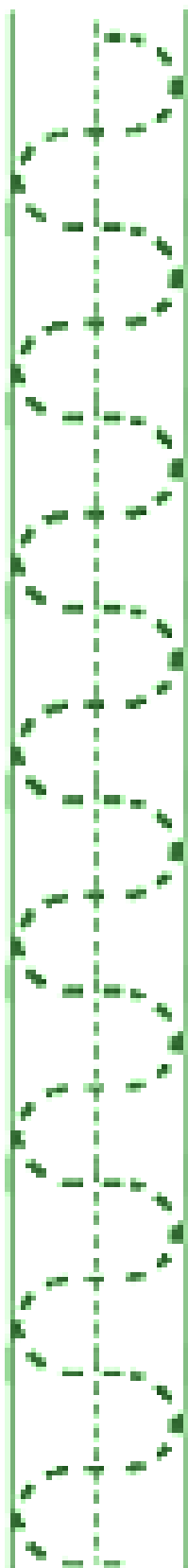
Sleduj prerušovanú líniu. Do prázdnych riadkov nakresli obrázok samostatne.

Pracovní list č.18

Grafomotorické prvky – II. skupina

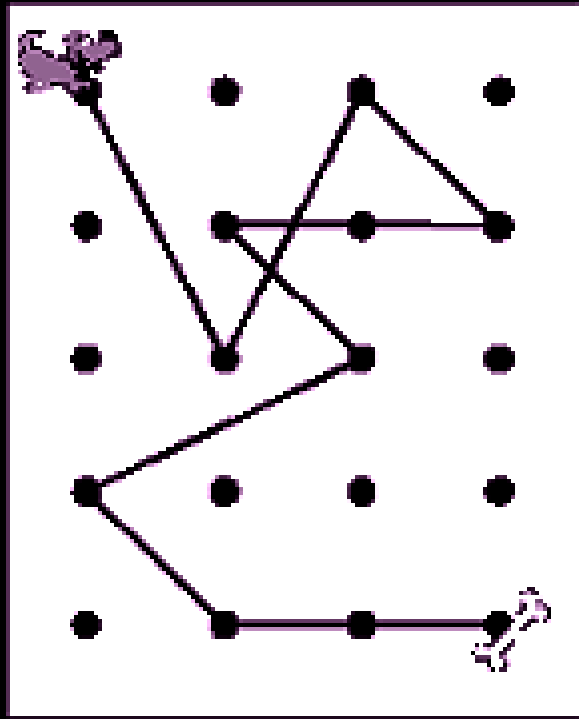
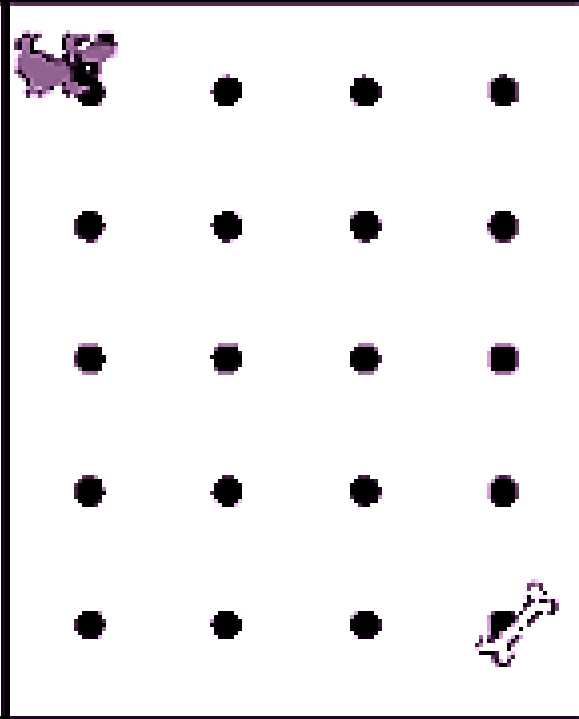
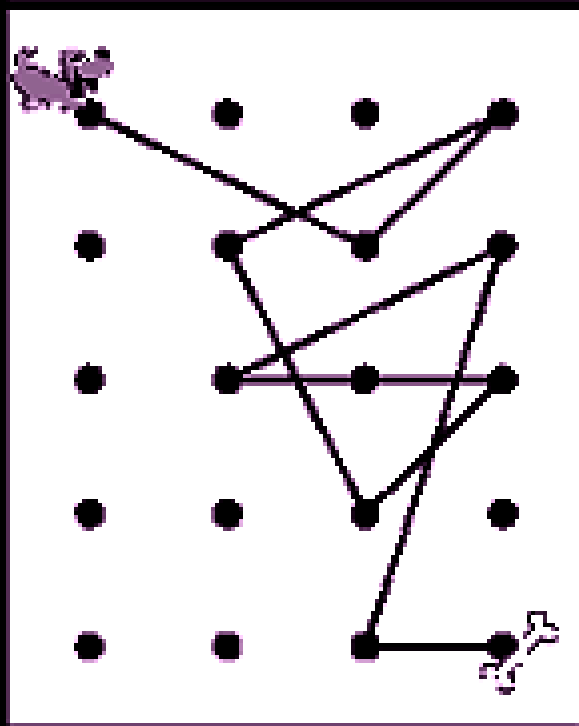
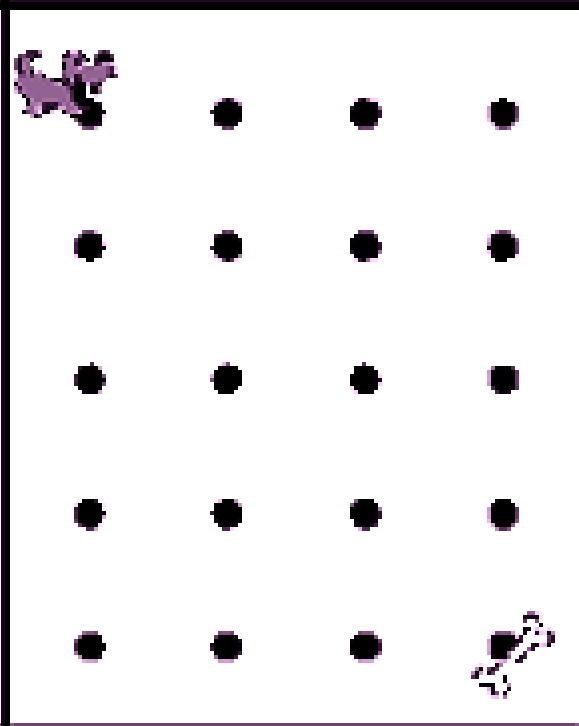
Sleduj prerušovanú líniu. Do prázdnych riadkov nakresli obrázok samostatne.

Pracovní list č.19

Grafomotorické prvky – II. skupina

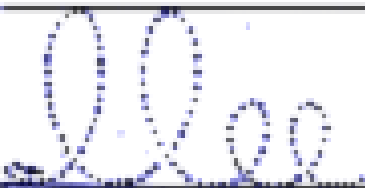
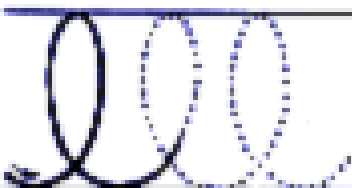
Psíček - skopíruj přesně body tak, aby sa dostal ku kostičke.

Pracovní list č.20

Grafomotorické prvky – III. skupina

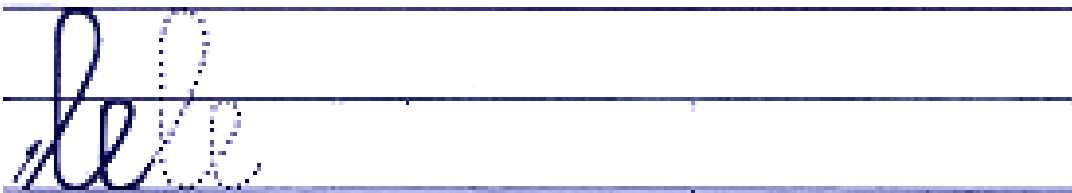
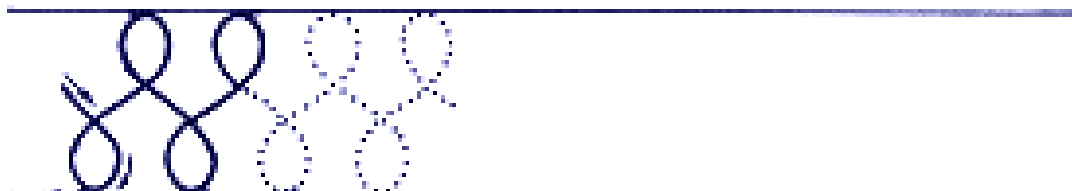
Na začiatku riadku sleduj prerušovanú líniu, potom sa pokús písať daný tvar samostatne.

Pracovný list č.21

Grafomotorické prvky – III. skupina

Na začiatku riadku sleduj prerušovanú líniu, potom sa pokús písať daný tvar samostatne.

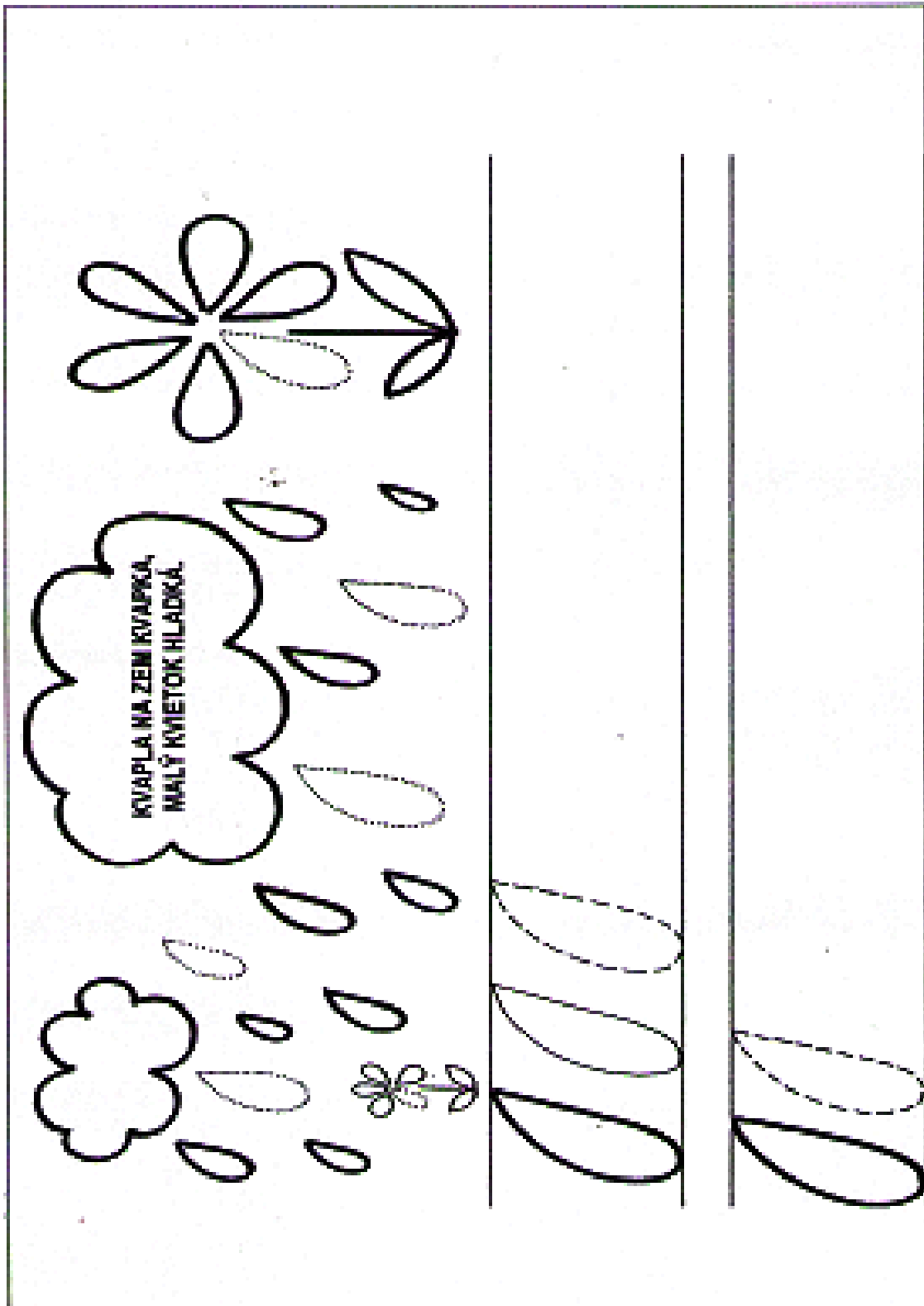

Pracovný list č.22

Grafomotorické prvky – IV. skupina

Kvapka - na začiatku riadku sleduj prerušovanú líniu, potom sa pokús písať daný tvar samostatne.

(Prevzaté – Pracovný materiál pre nultý ročník základnej školy)

ZÁVER

Vo svojej práci som sa venovala rozvoju grafomotoriky u žiakov špeciálnej základnej školy vzdelávaných vo variante C. Podarilo sa nájsť priestor pre rozvoj hrubej motoriky, jemnej motoriky, efektívnej realizácii uvoľňovacích, rozcvičovacích, grafomotorických a relaxačných cvičení. Efektivita a využiteľnosť bola overovaná ich aplikáciou u žiakov.

Komplexná podpora rozvoja tejto oblasti žiakom s mentálnym postihnutím umožní poznávať, komunikovať, prežívať, odpočívať, vytvárať vzťahy. Celkovo sa zvýšila aktívna účasť a motivácia žiakov k rozvíjaniu svojich grafomotorických zručností či grafickému vyjadrovaniu vôbec. Žiaci sa tak mohli zúčastniť plnohodnotného osvojovania grafomotorického prvku na tej úrovni, ktorá odpovedala ich úrovni rozvoja zručnosti, ovplyvnené charakterom a stupňom postihnutia.

Ako zásadná sa v procese komplexného rozvoja grafomotoriky prejavila nutnosť využívania pomôcok – názorných, jednoduchých, pre žiaka multiplicitne zrozumiteľných. V dôsledku tohto zistenia je zrejmé, že profesijná výbava pedagóga by mala obsahovať dostatočnú mieru kreativity, flexibility a zaujatia. Potvrdilo sa, že systematickým pôsobením na oblasť rozvoja ruky došlo u väčšiny žiakov k podstatnému zlepšeniu grafomotorickej zručnosti, u niektorých bolo zlepšenie viac než výrazné.

Žiak s mentálnym postihnutím je vnímaný ako jedinečná osobnosť so svojimi charakteristickými potrebami a špecifikami a čím komplexnejšia bude naša podpora a prístup k jeho rozvoju, tým všestrannejšie bude vybavený pre plnohodnotné začlenenie sa do spoločnosti, sveta, ktorý ho obklopuje a ktorého je súčasťou.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ZDROJOV

1. Bartoňová, M. Kapitoly ze specifických poruch učení II: Reeducace specifických poruch učení. Brno : Masarykova univerzita, 2006. 152 s. ISBN 80-210-3822-5.
2. Bartoňová, M., Bazalová, B., Pipeková, J. Psychopedie: Texty k distančnímu vzdělávání. Brno : Paido, 2007. 150 s. ISBN 978-80-7315-161-4.
3. Bednářová, J. Mezi námi pastelkami: Grafomotorická cvičení a rozvoj kresby pro děti od 3 do 5 let. Brno : Computer Press, 2005. 64 s. ISBN 80-251-0809-0.
4. Bednářová, J., Šmardová, V. Rozvoj grafomotoriky: Jak rozvíjet kreslení a psaní. Brno: Computer Press, 2006. 80 s. ISBN 80-251-0977-1.
5. Davido, R. Kresba jako nástroj poznání dítěte: Dětská kresba z pohledu psychologie. Praha: Portál, 2001. 205 s. ISBN 80-7178-449-4.
6. Lánik, V.: Liečebná telesná výchova II, Martin, Osveta 1986
7. Lipnická, M. Rozvoj grafomotoriky a podpora psaní 1. vydání, Praha: Portál 2007 ISBN 978-80-7367-244-7
8. Kolektív autorov Pracovný materiál pre nultý ročník základnej školy. Prešov:Rokus, 2005
9. Mádrová, E. Učíme se hrou. Praha : Práce, 1995. ISBN 80-208-0373-4
10. Opatřilová, D. Pedagogická intervence v raném a předškolním věku u jedinců s dětskou mozkovou obrnou. Brno: Paido, 2003 ISBN 80-210-3242-1
11. Opatřilová, D. Metody práce u jedinců s těžkým postižením a více vadami. Brno: Masarykova univerzita, 2005. 146 s. ISBN 80-210-3819-5.
12. Opatřilová, D. Pedagogická intervence v raném a předškolním věku u jedinců s dětskou mozkovou obrnou. Brno: Masarykova univerzita, 2004. 52 s. ISBN 80-210-3242-1.
13. Opatřilová, D. Pedagogicko-psychologické poradenství a intervence v raném a předškolním věku u dětí se speciálními vzdělávacími potřebami. Brno: Masarykova univerzita, 2006. 292 s. ISBN 80-210-3977-9.
14. Pilařová, H. Šimonovy pracovní listy 14 (Grafomotorická cvičení) 1.vydání Praha Portál, 2009.
15. Přinosilová, D. Diagnostika ve speciální pedagogice: Texty k distančnímu vzdělávání. Brno: Paido, 2004. 178 s. ISBN 978-80-7315-157-7.
16. Pipeková, J., a kol. Kapitoly ze speciální pedagogiky. 1. vyd. Brno: Paido, 1998, 234 s. ISBN 80-85931-65-6.
17. Švancara, J: Diagnostika psychického vývoje. Avicenum, 1971. 367 s.
18. Šašinková, E. Výtvarná výchova v předškolním věku. 1. vyd. Praha: SPN, 1980.
19. Svobodová, J. Metodika rozvoje grafomotoriky a počátečního psaní. Praha: IPPP, 1997.
20. Svobodová, J. Předškolní příprava dítěte s postižením hybnosti v SPC. Brno:Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, 1997. ISBN 80-210-1495-4.
21. Svobodová, M. Výtvarná výchova v předškolním věku. Havlíčkův Brod: Tobiáš, 1998. ISBN 80-85808-47-1.
22. Třesohlavá,Z., Černá, M., Kňourková, M.: Dříve než půjde do školy. Avicenum, 1990. 121 s. ISBN 80-201-0015-6
23. Uždil, J. Čáry, klikyháky, paňáci a auta. 5. vyd. Praha: Portál, 2002. 125 s. ISBN 80-7178-599-7.
24. Vítková, M. Výtvarná výchova v ranom veku.Praha: SPN, 1991. ISBN 80-08-00094-5